

Abdulla Qahhor

DAHSHAT

*Xotin-qizlarning burun zamonda ko'rgan
kunini bilmaysizlar, qizlarim, aytgan bilan ishonmaysizlar!..
To'raxon oyi*

Yaqin ikki haftadan beri ko'z ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq daraxtlar shoxida chiyillaydi, g'uvillaydi; tomlarda vishillaydi, yopiq eshik va darchalarga bosh urib uf tortadi.

Bunday kechalarda odamzod qo'ymijoz g'uj bo'lib va nimanidir kutib jimgina o'tirishni xohlab qoladi.

Olimbek dodxoning sakkiz xotini katta kundosh Nodirmohbegimning uyiga yig'ilib, sandal atrofida o'tirishar edi. Dodxo har kecha taroveh namozidan keyin halqaga qolar edi, bu kecha erta qaytdi. Hamma to'zidi: xotinlardan biri uning sallasini oldi, biri chakmoniga qo'l uzatdi, biri mahsisini tortgani chog'landi... Kundoshlarning eng kichigi — bu dargohga tushganiga besh oygina bo'lgan kelinchak — ganjiravonlik Unsinoy chilim solib tutdi. Dodxo chilimni bir marta, lekin juda qattiq tortdi-yu, yasov tortib turgan xotinlariga e'tibor qilmay, to'rga o'tdi va darchani jindakkina qiya qilib, bir ko'zi bilan tashqariga qaradi. Shamol goh och bo'riday uvillar, goh o'lim changaliga tushgan mushukday pixillar, vag'illar, hech narsa-hech narsa ko'rinmas edi.

Dodxo darchani zichlab yopib, joyiga o'tirib tasbeh o'girishga kirishdi. Uning barmoqlari tasbeh donalarini tez-tez o'tkazayotgan bo'lsa ham, qulog'i g'uvillayotgan shamolda, xayoli go'ristonda edi: "Hozir go'riston qanaqa vahimali bo'lsa ekan..."

Uzbek go'ristoni o'zi xunuk, buning ustiga, go'riston haqida aytilmagan xunuk gap, to'qilmagan vahimali mish-mish qolgan emas. Haqiqatan, bunday kechalarda go'riston esiga tushgan har qanday odam, ayniqsa, dodxo singari payg'ambar yoshidan oshib, kafanligini sandiqqa solib qo'ygan kishi o'lishdan ham ko'ra go'ristonda yotishini o'ylaganida tiligacha sovuq ter chiqaradi.

Dodxo boshidan go'riston xayolini chiqarib tashlash uchun tasbehini qo'yib undan-bundan gapirgan bo'ldi, lekin hech kim bu gaplarga gap ulamadi.

Shamol bir xuruj qilganida nimanidir keltirib darchaga urdi. U narsa darchani tirmalaganicha sidirilib pastga tushib ketdi. Hamma o'tirgan yerida go'yo bir qarich cho'kkanday bo'ldi va tin olmay bir-biriga qaradi. Dodxo xotinlariga, ulardan ham ko'ra o'ziga taskin berish uchun o'rnidan turib darchaning bir tomonini ochdi. Darchadan kirgan shamol osma chiroqni lipillatdi, tebratdi. Dodxo pastga qaradi va suyunib ketganday:

— Bo'ya, bo'ya ekan!— dedi va darchani yana zich yopib joyigao'tirdi. Bo'ya odatda tobutga solinadigan bo'lganidan, dodxoning ko'z oddiga odamlarning yelkasida lapanglab ketayotgan tobutni keltirdi. Tobut esa yana go'ristonni eslatdi, go'riston haqida bolaligidan qulog'ida qolib kelgan vahimali gaplarni, hodisalarni jonlantirib yubordi. Dodxo bu xayollarni yengish uchun go'riston vahimalaridan o'zi so'z ochdi va ikki og'iz gapining birida o'zining dovyurakligini xotinlariga, ulardan ham ko'ra o'ziga pisanda qila ketdi.

Gapdan gap chiqib, Nodirmohbegim bir voqeani aytib berdi.

— Bola edim. Rahmatli dadam gap yer edilar. Bir mehmonxona yigit... Mana shunaqa shamol kechasi ekan. "Hozir kim go'ristonga borib, Asqarponsotning go'riga pichoq sanchib

keladi?" degan gap bo'lipti. Shunda bir kishi pichog'ini qinidan sug'urib: "Men sanchib kelaman",— deпти, bitta qo'ydan garov bog'lashib yo'lga tushipti. Jo'ralari hali kutishar emish — yo'q, hali kutishar emish — yo'q; tong otipti, uyida ham yo'q emish; go'ristonga borib qarashsa, Asqarponsotning go'ri oldida o'lib yotgan emish! Bechora go'rga pichoq sanchganida etagini qo'shib sanchgan ekan, qaytay desa etagidan birov tortganday bo'lgan-da...

Hammaning eti jivillashib ketdi. Uzoq jimliqdan keyin Unsin yonida o'tirgan kundoshiga shivirlab:

— O'lsin, nokas odam ekan, bitta qo'yni deb... Koshki arziydigan narsa bo'lsa!.. — dedi.

Bu gapni dodxo eshitib qoldi. Uning nafsoniyati qo'zg'adi. Dodxoday odam go'riston deganda tizzasi qaltirasa, birov "olamga podsho qilaman" degan taqdirda ham bormasa, borolmasa-yu, bu qiz mushtday boshi bilan, "arziydigan narsa bo'lsa men boraman" desa!

Dodxo g'ashi kelib, Unsinni masxara qildi:

— Obbo, tegirmonchining qizi!.. Bitta qo'yni nazarlari ilmaydi! Nechta qo'y bo'lsa arzir edi? Sen o'zing o'nta qo'y bersam, pichoq sanchib kelasanmi? Yuzta qo'y, davlatimning yarmini bersam borasanmi?

Unsinoy bozvantidagi tangalarni o'ynab:

— Menga davlat kerak emas, davlat kerak bo'lsa borar edim, — dedi.

Bu gap dodxoga tegib ketdi.

— Nima kerak?

Unsin indamadi. Dodxoning savoli javobsiz qolishi mumkin emas edi. Shuning uchun bittasi gunoh qilsa, hammasi baravar kaltak yeydigan kundoshlar Unsinni turtkilashdi:

— Javob bersang-chi!

— Tildan qoldingmi?!

Yonida o'tirgan kundoshi tirsagi bilan biqiniga ikki-uch turtgandan keyin, Unsin boshini ko'tarib, balo-qazoday tikilib turgan dodxoga bir ko'z tashladi-yu, yana boshini egib, lekin dadil javob berdi:

— Javob bersangiz... Ganjiravonga ketsam... Bitta go'rga bitta pichoq emas, o'nta go'rga o'nta pichoq sanchib kelaman... - dedi.

Uning maqsadini kundoshlar darrov fahmlashdi. Lekin dodxo bunday gapni sira kutmagani uchun yanglish tushundi.

— Tag'in nima qilasan Ganjiravonda, borib kelganingga ikki oy ham bo'lgani yo'q-ku! Nodirmohbegim sandal ichidan oyog'ini uzatib Unsinning boldirini chimchiladi, ko'zi bilan "xayriyat, tushunmadi, bas, gapirma", deb ishora qildi. Biroq Unsin jonidan kechgan kishining shijoati bilan dodxoga tik qaradi.

— Yo'q, men butkul ketsam deyman, javobimni bersangiz demoqchiman.

Gapni aytgan Unsinu, boshqalar o'tirgan joyida yerga qapishib ketdi. Biroq dodxo, hammaning kutganiga qarshi, qo'lga qamchi olib Unsinni "qaering qichidi"ga solmadi, aksincha, zaharxanda bilan bo'lsa ham, muloyim gapirdi:

— Shunaqami?.. Xo'p, mayli, aytganing bo'la qolsin, — dedi va bir oz o'ylab turib g'ijinganini yashirolmay ilova qildi: — Lekin go'ristonga pichoq emas, qumg'on olib borasan. Onhazratim sag'anasi oldida qumg'on qaynatib, bitta choy damlab kelasan, maylimi?

— Mayli, mayli! — dedi Unsin ko'zlari javdirab, — lekin lafzingizdan qaytmasangiz... Dodxoning dami ichiga tushib ketdi. Bir gadovachchaning bu dargohdan ketishga oshiqishi unga haqorat bo'lib tushdi. Endi Unsinni tilab olish uchun biron so'z aytishga hech kim, hatto go'ristondan uning o'ligi kelishiga ko'zi yetib, ichida faryod chekayotgan Nodirmohbegim ham jur'at qilolmay qoldi.

Dodxoning oppoq, uzun soqoli, tovushi titradi.

— Xo'p, lafzimdan qaytmayman, mana xotirjam bo'la qol: men hozir seni bir taloq qo'ydim, qaytib kelganingdan keyin uch taloqsan! Bor, qumg'onni ko'tar!..

Unsin dodxodan darrov yuzini berkitganicha chiqib ketdi. Nodirmohbegim, qo'lidan boshqa ish kelmagandan keyin, hech bo'lmasa Unsinning yuragiga quvvat bo'ladigan bir-ikki og'iz so'z aytish maqsadida ketidan chiqmoqchi bo'lgan edi, dodxo xo'mrayib joyiga o'tqazib qo'ydi. Kundoshlar bitta-bitta oyoq uchida yurib chiqib ketishdi.

Unsin uyiga kirdi, paranji-chimmatini yopindi, qumg'onga suv to'ldirib, choynakka choy soldi-yu, jo'nadi. Ko'r oydin. Osmonning chekkasi sarig'-kir uvadaga o'xshaydi. Bu kir shu'la qo'ynida past-baland uylar, shamolda egilayotgan, tebranayotgan daraxtlar qop-qora qo'rinadi. Pishqirayotgan shamol har xuruj qilganida Unsinni tentiratar, talay joyga surib tashlar edi. Unsin paranji-chimmatini yumaloqlab qo'lga olganidan keyin yo'l yurish osonroq bo'ldi.

Go'riston to'g'risida dodxo nimalar eshitgan bo'lsa, Unsin ham shuni eshitgan, shamol kechasi go'riston dodxo xayolida qandoq dahshatli bo'lsa, uning xayolida ham shunday dahshatli, lekin shundoq bo'lsa ham, tiriklar go'ristoni bo'lgan bu dargohning dahshati oldida o'liklar go'ristonining dahshati unga dahshat ko'rinmas, bundan tashqari, ertagayoq Ganjiravonga jo'nash, ota-onasini, dugonalarini ko'rish umidi uning boshiga boshqa hech qanday fikr-xayolni yo'latmas edi.

Unsin xuddi dadasidan katta hayitlik olib bozorboshiga ketayotgan yosh boladay chopqillab, qarshisidan esayotgan shamolga so'z bermay, ba'zan irg'ishlab borar edi; biroq go'riston ko'chasiga burilib, salobat bilan tebranayotgan qop-qora keksa chinor ostida oqarishib turgan sag'analarni, belgisiz zulmatni ko'rganida yuragi uvishdi-yu, zovur ko'prigidan o'tib, ikki qadam qo'yganicha to'xtab qoldi. Dahshat uning yuragiga raxna soldi: Ganjiravon, ota-onasi, dugonalari xayolidan ko'tarilib, ko'z oldiga oppoq kafanga o'ralib sag'ana va go'rlar atrofida yelib yurgan arvohtar keldi. Uning eti jivirlashib, sochi boshidagi ro'molini bir qarich ko'targanday bo'ldi. Unsin beixtiyor bir qadam orqaga chekindi, lekin shu ondayoq xuddi o'likdan qo'rqmasligini birovga pisanda qilayotganday, baqirib: "O'likning joni yo'q! O'likning joni yo'q!" - deb olg'a intildi, shu yugurganicha chinor ostidagi Onhazratim sag'anasi oldida to'xtadi; choynak bilan qumg'onni oyog'i ostiga qo'ydi, paranji-chimmatni bir chekkaga tashladi, ichida: «Ko'pi ketib ozi qoldi», deb suyundi. Biroq uning suyungani behuda edi: hamma narsani olipti-yu, eng zaruri — o'tin esidan chiqipti! Har sag'anadan bir qo'l, har go'rdan bir tovush chiqishini kutib o'tin qidirish vahimasi uning yuragiga yana raxna sola boshladi. Unsin o'ziga-o'zi baland tovush bilan yana: "O'likning joni yo'q!"- deb, hozir diliga bitta odamchalik quvvat bo'layotgan bu gapni og'zidan qo'ymay, sag'ana va go'rlarni oralab o'tin qidirdi; paypaslanib, qo'lga ilingan narsani etagiga soldi, qamish sindirdi, yantoq,

giyoh yuldi, qo'llari qonab ketganini ham payqamay, topgan-tutganini keltirib o't yoqdi. O't chirsillab-chirsilib birpasda gurkiradi, shamolda to'lg'anayotgan tutun aralash alanganing qizg'ish shu'lasidan qorong'ilik lipillab, uzoq-yaqinda do'playib turgan go'rlar, xuddi birov tuproqni ko'tarib chiqayotganday harakatga keldi.

Unsin yana o'tin qidirdi, lekin har safar o'tin qalaganida alanganing gurkirashi, chirsillashi mudrab yotgan arvohlarni uyg'otib yuborishidan qo'rqqandek, uning ustiga o'zini tashlaguday bo'lar edi.

Nihoyat, qumg'on qaynadi. Unsin naridan-beri choy damladi, quruq yantoq va qamishlarga o't ketmasin uchun o'tni tepkilab o'chirdi; o'ng qo'lida choynak va chap qo'lida qumg'on, o'tning shu'lasidan ko'zi hanuz qamashib borar ekan, bir joyda yer o'pirilib, chap oyog'i taqimigacha botib ketdi va oyog'ining uchi yumshoq bir narsaga tekkanday bo'ldi. Unsin boyagi gapni duoday tez-tez qaytarib, qo'rquvni o'ziga yo'latmayotgan bo'lsa ham, ko'ngliga "o'likning qornimikin" degan gaplar keldi-yu, yuragi orziqib, oyog'ini darrov sug'urib oldi va chuqurda qolgan bir poy kavushini olgani yurak qilolmay mahsichan ketaverdi. Unsin bir necha qadam bosganidan keyin paranjichimmati sag'ananing oldida qolganini eslab to'xtadi, lekin qaytib borgani botinolmadi, hozir qaytish emas, qayrilib qaragani ham yuragi dov bermas, nazarida hamma o'liklar sag'analardan, go'rlardan boshini chiqarib, ketidan qarab turganday edi. Unsin nima qilishini bilmay turib qoldi. Shu asnoda kattakon bir sag'ananing ichidanmi, naryog'idanmi allaqanaqa bir tovush eshitildi-yu, xayal o'tmay nimadir kelib Unsinning yelkasiga minib oldi, aftidan, bo'g'moqchi bo'lib qo'l uzatdi. Unsin ko'kragiga nihoyatda og'ir bir narsa bilan urilganday ko'ngli ozib tentirab ketdi-yu, yiqilmadi, lekin oyoq uzra turib hushidan ketdi; oradan qancha vaqt o'tganini bilmadi, ko'zini ochib qarasa jonvor yelkasidan tushipti, emaklab boyagi sag'ananing orqasiga o'tib ketdi. Unsin qo'rquvdan telba bir ahvolda bo'lsa ham fahmladi: maymun! Dodxoning maymuni! Maymunni dodxoning o'zi olib kelmagandir, birovdan berib yuborgan! Dunyoda dodxoday berahm odam yana bor ekanmi!

Unsin yelkasiga maymun mingan daqiqada naqadar qo'rqqan bo'lsa, hozir shu qadar tinchidi, xotirjam bo'ldi: demak, qandoq berahm bo'lsa ham shu atrofda odam bor!

Unsin go'ristoqdan chiqib, katta yo'lga tushib oldi, yarim yo'lga borganida chap qo'lga qattiq og'riq kirganini sezdi. Og'riq qumg'onni eslatdi. Chap qo'lida qumg'on bor edi, qani? Unsin bir to'xtadi-yu, choynakni ikkala qo'li bilan bag'riga bosib, darmoni yetguncha jadalladi. Tushida yugurganday uning yo'li ko'paymas, ikki oyog'i gavdasidan keyinda qolar, qo'lidagi choynak tobora og'irlashib borar edi.

Unsin Nodirmohbegimning og'ir eshigini zo'rg'a ochdi, ostonadan o'tib, bir necha qadam bosganidan keyin holdan toyib cho'kkaladi va ne mashaqqat bilan intilib, jo'mragidan choy oqib bug'lanayotgan choynakni sandalning bir chekkasiga qo'ydi, umrlik orzusi ushalganday, hordig'i chiqib, o'zini yerga tashladi. Sandalda o'tirib pinakka ketgan dodxo uyg'onib tamshandi, boshini ko'tarib Unsinni ko'rди-yu, "jon berayotipti" deb o'yladi shekilli, ko'zlari olaydi, undan ko'zini olmay sekin o'rnidan turdi, xuddi o'lim xavfidan qochganday, bir irg'ib sandaldan oshdi-da, o'zini eshikka urdi...

Unsin hushdan ketgan ekan, bir vaqq ko'zini ochib qarasa, sandalning chetida chalqancha yotibdi, tepasida Nodirmohbegim yig'lab o'tiripti. Uning o'ng ko'zi momataloq bo'lib shishib ketgan, oq doka ro'molining u yer-bu yeriga qon tekkan ekan. Unsin Nodirmohbegimga ko'zi tushgan zamoni undan dodxoning lafzi lafzmi ekanini so'ramoqchi bo'lgan edi, uning ahvolini ko'rib, eshitar-eshitilmas:

— Sizga nima bo'ldi?— dedi.

Nodirmohbegim Unsinning yosh joniga rahm qilishini, uni qaytarishni so'rab dodxoga yolvorganida dodxo uni tutib olib xo'p urgan edi. Nodirmohbegim Unsinning savoliga

javob bermadi, tovush chiqarmay yana ham qattiqroq yig'lab, uning boshini siladi, yuzini yuziga qo'ydi; so'ng, o'sha chog'i odam yuborib go'ristondan oldirgan ikki chimdim tuproqni yarim piyola suvga chayib Unsinga tutdi.

— Ich, jigarim, qo'rqqansan... Go'ristonda qo'rqqanga go'ristonning tuprog'i davobo'ladi.

Unsin piyoladagi loyqa suvni darrov ichdi va xiyla yengil tortganday bo'ldi.

— Mendan qaytmasa xudodan qaytsin... Ota-onam borishimni harna ertaroq eshitsa, harna ertaroq suyunsa...

Nodirmohbegim yana kaltaklanishidan hayiqmay, Ganjiravonga bir xizmatkorini yubordi. Biroq Unsin peshingacha yetmadi — uzildi.

Shom qorong'isida uning jasadini qizil ko'rpaga o'rab aravaga solishdi. Shamol hamon guvillar, yaydoq daraxtlarning shoxida chiyillar, g'uvillar edi.

Darvozadan boshida paranji va qo'lida oq tuguncha Nodirmohbegim chiqdi. U darvozaga yuzini o'girib cho'nqaydi, ikki qo'lini fotihaga ochib, bir nimalar dedi. Dodxoning o'zi bilan birga bu dargohni yerning qa'riga yuborganday ikkala mushtini uch marta yerga qadadi; keyin "bu dargohni endi yelkamning chuquri ko'rsin" deganday bir harakat bilan keskin burilib aravaga chiqdi, marhumaning bosh tomoniga o'tirdi.

Arava jo'nadi, shahar qo'rg'onidan chiqqanda kunduzi Nodirmohbegim yuborgan xizmatkor Ganjiravondan qaytib kelmoqda edi.

BEMOR (O'tmishdan)

*Osmon yiroq, yer qattiq.
Maqol*

Sotiboldining xotini og'rib qoldi. Sotiboldi kasalni o'qitdi — bo'lmadi, tabibga ko'rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi. Baxshi o'qidi. Allaqanday bir xotin kelib tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so'yib qonladi... Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo'ladi. Bunday vaqtlarda yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta doktorxona bor. Bu doktorxona to'g'risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko'milgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kul rang eshigida qo'ng'iroq tugmasi bor. Chigit po'choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo'jayini Abdug'aniboy omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o'ladigan bo'lganida bu doktorxonaga bormay Simga* ketgan edi. Doktorxona deganda Sotiboldining ko'z oldiga izvosh va oq podshoning surati solingan 25 so'mlik pul kelar edi.

Bemor og'irlashdi. Sotiboldi xo'jayinining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdug'aniboy uning so'zini eshitib ko'p afsuslandi, qo'lidan kelsa hozir uning xotinini oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so'radi:

— Devonai Bahovaddinga hech narsa ko'tardingmi? G'avsul-a'zamga-chi?

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo'ldi — har xil savatchalar to'qishni o'rgandi. U ertadan-kechgacha oftobshuvoqda gavronlar ichiga ko'milib savat to'qiydi.

To'rt yashar qizchasi qo'lga ro'molcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qo'riydi; ba'zan, qo'lida ro'molcha, mukka tushib uxlab qoladi. Hammayoq jim. Faqat pashsha g'ing'illaydi, bemor inqillaydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshutiladi: "Hey do'st, shaydullo banomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo..."

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Qo'shnisi bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to'zigan sochlarini tuzatdi, u yoq-bu yog'ini siladi, so'ngra... o'tirib yig'ladi.

— Begunoh go'dakning saharda qilgan duosi ijobat bo'ladi, uyg'oting qizingizni! - dedi.

Bola anchagacha uyqu g'ashligi bilan yig'ladi, keyin ota-sining g'azabidan, onasining ahvolidan qo'rqib, kampir o'rgatganicha duo qildi:

— Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

Bemor kundan-kun battar, oxiri o'sal bo'ldi. "Ko'ngilga armon bo'lmasin" deb "chilyosin" ham qildirishga to'g'ri keldi. Sotiboldi to'qigan savatchalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko'tardi. "Chilyosin"dan bemor tetik chiqqanday bo'ldi; shu kechasi hatto ko'zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

— Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg'otmang.

Yana ko'zini yumdi, shu yumganicha qaytib ochmadi—saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o'lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda qizcha uyg'ondi va ko'zini ochmasdan odatdagicha duo qildi:

— Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

1936

*Sim — hozirgi Farg'ona shahri.

O'G'RI (O'tmishdan)

*Otning o'limi itning bayrami.
Maqol*

Kampir tong qorong'isida xamir qilgani turib ho'kizidan xabar oldi. O!.. Ho'kiz yo'q, og'il ko'cha tomondan teshilgan... Dehqonning uyi kuysa kuysin, ho'kizi yo'qolmasin. Bir qop somon, o'n-o'n beshta xoda, bir arava qamish—uy, ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi.

Odamlar dod ovozigga o'rganib qolgan: bironi eri uradi, bironing uyi xatga tushadi... Ammo kampirning dodiga odam tez to'plandi. Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko'zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi.

Qobil boboning qo'shnisi - burunsiz ellikboshi kirdi. U og'ilga kirib teshikni, ho'kiz bog'langan ustunni diqqat bilan ko'zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko'rdi, so'ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi:

– Ho'kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!

Uning og'ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag'ishlagan edi, bu so'zi haddan ziyod sevintirdi. Chol yig'lab yubordi.

– Xudo xayr bersin... Ola ho'kiz edi...

Odamlar, o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to'g'risida bahslasha-bahslasha tarqaldi. G'ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig'idan to'xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o'g'ri teshgan yerni yana bir ko'rdi. Qobil bobo qo'l qovushtirib uning ketidan yurar va yig'lar edi.

— Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq poshsho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa, topiladi.

Ellikboshi ho'kizni juda naqd qilib qo'ydi – go'yo u ko'chaga chiqsa bas – ho'kiz topiladi. Bu "xudo yallaqagur" shunchalik qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo'lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o'ziga yetti yuz bog' beda, bir toy bergani ma'lum. Poshsholikdan oylik yemasa! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qiddi. Ellikboshi beto'xtov aminga xabar qil-moqchi bo'lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo'ldi. Quruq qoshiq og'iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo'ladi? Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz. Chol-kampir kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim oxirgi va ho'kizni bo'ynidan bog'lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqlan emas.

Qobil bobo ro'para bo'lganda amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag'baqasini osiltirib kuldi.

— Ha, sigir, yo'qoldimi?

— Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

— Ho'kizmi?.. Ho'kiz ekan-da! Himm... Ola ho'kiz? Tavba!..

— Bori-yo'g'im shu bitta ho'kiz edi...

Amin chinchalog'ini ikkinchi bo'g'inigacha burniga tiqib kuldi.

— Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qandaqa ho'kiz edi?

- Ola ho'kiz...
- Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?
- Qo'sh mahali...
- Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?
- Bisotimda hech narsa yo'q...
- O'zi qaytib kelmasmikin?.. Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!
- Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.
- Qidirtirsakmikin-a?—dedi amin chinchalog'ini etigining ostiga artib, - suyunchisi nima bo'ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?
- Aminning bu gapi Qobil boboga "Ma, ho'kizing" degan-day bo'lib ketdi.
- Kam bo'lmang,— dedi pulni uzatib,— yana xizimatingizdaman.
- Men beto'xtov pristavga xabar beraman. O'zi chaqirtiradi. Bir hafta o'tdi. Bu bir hafta ichida kampir "duoning zo'ri bilan qulf ochadigan" azayimxonga obdastagardon qildirgani qatnab yarim qop jiyda, uch yelpish tovoq jo'xori, ikki kalava ip eltdi, ammo ish chiqmadi. Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo'ddi:
- Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi!
- Qobil bobo yor-do'stlari bilan kengashdi — pristavga puldan boshqa nima olib borsa bo'ladi? Ma'lum bo'ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan.
- Uchta tovuq, garchi biri kurk bo'lsa ham, Qobil boboning o'zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo'ni-qo'shni, yor-birodarlar o'zaro yig'ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochdan nari o'tib bo'lmadi. Tilmoch tortiqni oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va'da qildi. Cholning butun bo'g'inlari bo'shshib ketdi, keyin tutoqishdi, ammo go'rda bir narsa deya oladimi! "O'ynashmagil arbob bilan - seni urar har bob bilan". "Yaxshilab tushuntirilgan" pristav bitta kulangir, bitta farangi tovuq, uch so'm pulni olganidan keyin, Qobil boboning baxtiga, "beto'xtov hokimga xabar beraman" demasdan, "aminga bor", deb qo'ya qoldi. Amin "ellikboshiga borilsin", dedi.
- Gumoningizni ayting bo'lmasa! — dedi ellikboshi tajang bo'lib, - kim olganini men bilmasam, avliyo bo'lmasam! Olgan odam allaqachon so'yib saranjomladi-da! Uzoq demasangiz, erinmasangiz ko'nchilikka borib terilarni bir qarab chiqing. Ammo terisi ko'nchilikka tushgan bo'lsa, allaqachon charm bo'ldi; xudo biladi, kavush bo'lib bozorga chiqdimi...
- Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa... — dedi chol yerga qarab.
- Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz? Kap-katta odam... Bitta ho'kiz bo'lsa bir gap bo'lar, xudo ajalga to'zim bersin! Men qaynagamga aytayin, sizga bitta xo'kiz bersin. Bitta ho'kiz odamning xunimi?
- Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi— Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko'p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho'kiz berdi, lekin "kichkinagina" sharti bor. Bu shart kuzda ma'lum bo'ladi...

ANOR

*Uylar to'la non, och-nahorim bolam,
Ariqlar to'la suv, tashnai zorim bolam.
O'tmishdan*

Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan, qalami yaktagining yengi zulfiga ilinib tirsakkacha yirtildi. Uning shashti qaytdi. Jo`xori tuyayotgan xotini uning qo`lidagi tugunchani ko`rib, kelisopni kelining ustiga qo`ya chopdi. Keli lapanglab ag`anadi, chala tuyilgan jo`xori yerga to`kildi. Turobjon tugunchani orqasiga bekitib, tegishdi:

- Akajon, degin!
- Akajon! Jo-on aka!..
- Nima berasan?
- Umrinning yarmini beraman!..

Turobjon tugunchani berdi. Xotini shu yerning o`zida, eshik oldida o`tirib tugunchani ochdi-da, birdan bo`shashib ketdi va sekin boshini ko`tarib eriga qaradi. O`z qilmishiga gerdayib turgan Turobjon uning ko`zini jiqqa yosh ko`rib:

- Nima ekanini bildingmi?—dedi.— Asalarining uyasi! Turgan-bitgani asal! Mana, mana, siqsang asal oqadi. Bunisi oq mum, harom emas — shimsa ham bo`ladi, chaynasa ham bo`ladi.

Xotin yengini tishlab bir nuqtaga qaraganicha qoldi.

- Yo, qudratingdan, ishonmaydi-ya!—dedi Turobjon keltirgan matoini titkilab. — Mana, chaynab ko`r! Ko`rgin, bo`lmasa innaykeyin degin... Turobjon qizardi. U bir zamon betob o`rtog`ini yo`qlab eltgan tarvuzini, bemaza chiqqan bo`lsa kerak, sigirning oxurida ko`rib shunday xijolat bo`lgan edi.

Hovli yuzida aylanib yurgan oqsoq mushuk to`kilgan jo`xorini iskab ko`rdi, ma`qul bo`lmadi shekilli, Turobjonga qarab shikoyagomuz «myau» dedi.

- Tur, jo`xoringga qara! Uni ko`r, mushuk tegdi.

Xotin turayotib baralla yig`lab yubordi.

- Bu yer yutkur qanday balo ekan!.. Odamlarday gulutaga, tuzga, kesakka boshqorong`i bo`lsam-chi! Turobjon do`ppisini boshidan oldi va qoqmoqchi bo`lganida ko`zi yirtiq yengiga tushdi, yuragi achidi: endi uch-to`rt suv yuvilgan yangigina yaktak edi!

- Axir, boshqorong`i bo`l, evida bo`l-da!—dedi do`ppisini qoqmasdan boshiga kiyib.

— Anor, anor... Bir qadoq anor falon pul bo`lsa! Saharimardondan suv tashib, o`tin yorib, o`t yoqib bir oyda oladiganim o`n sakkiz tanga pul. Akam bo`lmasa, ukam bo`lmasa...

Er-xotin tek qolishdi. Xotin jo`xorini tuyib bo`ldi, uni kelidan togorachaga solayotib to`ng`illadi:

- Havasga anor yeydi deysiz, shekilli...
- Bilaman... Axir, nima qilay? Xo`jayinimni o`ldirib pulini olaymi, o`zimni hindiga garov qo`yaymi? G`alatimisan o`zing?

Xotin ovqatga unnadi, erining «boshqorong`i bo`l, evida bo`l-da», degani unga juda alam qildi, xo`rligi keldi, o`pkasi to`ldi.

Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go`jaga qatiq ham rang kirgizolmadi. Turobjon ikki kosa ichdi, xotini esa hanuz bir kosani yarimlatolmas edi. Uning imillashini ko`rib Turobjonning ko`ziga negadir oqsoq mushuk ko`rindi. Mushuk yirtilgan yengini esiga tushirdi, avzoyi buzildi. Uning avzoyidan «esiz jo`xori, qatiq, o`tin» degan ma`noni anglab xotin, ko`ngli tortmasligiga qaramasdan, kosani bo`shatdi, ammo darhol tom

orqasiga o'tib ko'zlari qizargan, chakka tomirlari chiqqan holda qaytdi.

— Hali tug'ilmagan bolani yer yutkur deding-a, — dedi Turobjon borgan sayin tutaqib. Xotin indamay dasturxonni yig'ishtirib oldi, qozonga suv quyayotib, eshitar-eshitilmas dedi:

— O'sha asalning puliga anor ham berar edi.

— Berar edi! — dedi Turobjon zaharxanda qilib. — Anor olmay asal oldim!

— Albatta berar edi! Albatta anor olmay, asal olgansiz!

Mana shunday vaqtlarda til qotib og'izda aylanmay qoladi, mabodo aylansa, mushtning xizmatini qiladi.

— Ajab qildim, — dedi Turobjon titrab, — jigarlaring ezilib ketsin!

Bu so'z unga qanday ta'sir qilganini faqat boshqorong'i xotingina biladi. Turobjon bu gapni aytdi-yu, xotining ahvolini ko'rib achchig'idan tushdi, agar izzat-nafs qo'ysa hozir borib uning boshini silar va: «Qo'y, xafa bo'lma, jahl ustida aytdim», der edi.

— Kishining yuragini qon qilib yuborasan, — dedi anchadan keyin. — Nainki men asal olsam! Asal otliqqa yo'q, hali biz piyoda-ku! Xo'jayinga bir oshnasi sovg'a qilib kelgan ekan, bildirmasdan... o'zidan so'rab oz-rog'ini oldim... O'zi berdi. Tansiq narsa, xursand bo'larmikansan debman. Yo tansiq emasmi? Umringda necha marta asal yegansan?

O'zim umrimda bir marta yeganman: Shokirxo'ja qandolatchi asal qiyom qildirayotganda qozoniga ammamning jo'jasi tushib ketgandi, shu jo'jani yalaganman...

Turobjonning bu so'zlari xotining qulog'iga notayin bir g'uldirash bo'lib kirar edi. Uning Turobjon bilan uy qilganiga uch yil bo'lib kelayotir, nazarida, bu odam shu uch yildan beri g'uldirab kelgan, hozirgisi shuning davomiday edi. Ittifoqo, bu kun, nima bo'ldi-yu, uch so'zni ravshanroq aytdi: «Jigarlaring ezilib ketsin», dedi. Olamda uning suyangani eri, birdan bir orzusi — anor edi, birdaniga har ikkisi ham yo'qqa chiqdi.

Xotin uyga kirib ketdi. Anchadan keyin darchadan xira shu'la tushdi. Turobjon ham kirdi. Xotin darcha yonida, bir tizzasiga boshini qo'ygan, qoramtir — kul-rang osmonga qarab o'tirar edi. Turobjon tikka turib qoldi. Tokchadagi beshinchi chiroq pixillab yonar, uning atrofida katta bir parvona aylanar edi. Turobjon ham darcha yoniga o'tirdi. Shiftning qaeridir «qirs» etdi, qaerdadir kaltakesak chirqilladi, Turobjonning qulog'i jing'illadi. U ham osmonga — xira yulduzlarga qaradi. Masjiddagi keksa baqaterak orqasidan ko'tarilgan qizg'ish o't ko'kka olovli iz qoldirib juda yuqoriladi va go'yo osmonga urilganday chilparchin bo'lib, «po'p» etdi.

— Mushak, — dedi Turobjon, — Mullajon qozining bog'ida. Mullajon qozi beshik to'yi qilgan.

Xotin indamadi.

— Shahardan to'ralar ham chiqqan, — dedi Turobjon yana.

Xotin yana indamadi. U Mullajon qozining bog'ini ko'rgan emas, ammo ta'rifini eshitgan. Bu bog'ni ko'z oldiga keltirib ko'rди: bog' emas, anorzor... Anor daraxtlarida anor shig'il, choynakday-choynakday bo'lib bo'lib osilib yotipti.

— Bitta mushak uch miri, — dedi Turobjon, — yuzta mushak otlsa... bittangadan yuz tanga. Bir miridan kam — yetmish besh tanga bo'ladi.

Er-xotin uzoq jim qolishdi. Turobjon og'zini katta ochib ham esnadi, ham uf tortdi.

— Ma, buni tik, — dedi u yaktagini yechib, — ma!

Xotin yaktakni olib yoniga qo'ydi, aftidan, hozir tikmoqchi emas edi.

— Bo'l, — dedi Turobjon, birpasdan keyin, — ol... Senga aytyapman!..

— Ha, muncha!.. Turtmasdap gapira bering... Tikib qo'yarman, muncha qistov...

Turobjonning tepa sochi tikka bo'ldi.

— Hay, sening dimog'-firog'ing kimga! Xo'sh, nima deysan?

— Men sizga bir narsa deyapmanmi? Tikib qo'yarman.

— Har narsaga ro'zg'or achchiq bo'la bersa... qiyinroq bo'lar,— dedi Turobjon yaktagini kiyayotib, — kambag'alchilik...

— Kambag'alchilik o'lsin!

Xotin bu gapni shikoyat tarzida aytdi, ammo Turobjon buni ta'na deb tushundi.

— Nima, men seni olganimda kambag'alligimni yashirganmidim? Erkaboyga o'xshab chimildiqqa birovning to'ni, kavush-mahsisini kiyib kirganmidim? Bunday armoning bo'lsa hali ham serpulroq odamga teg.

— Ikkita anor uchun xotiniigizni serpul odamga oshirgani uyaling!

Bu gap Turobjonning hamiyatiga tegdi. «Jigarlaring ezilib ketsin» degani xotiniga qancha alam qilgan bo'lsa, bu gap Turobjonga shuncha alam qildi.

— E, hoy, anor olib bermadimmi? — dedi Turobjon mayin tovush bilan, ammo bu mayin tovushdan qo'rqulik edi, — sira anor olib kelmadimmi?

— Yo'q! — dedi xotini birdan boshini burib.

Turobjonning boshi g'ovlab, ko'zi tindi.

— O'tgan bozor kuni yegan anoringni o'ynashing olib kelganmidi?!

— O'ynashim olib kelgan edi!

Turobjon bilolmay qoldi: xotining yelkasiga tepib, so'ngra o'rnidan turdimi, yo turib keyin tepdimi; o'zini obrezning oldida ko'rdi. Xotin, rangi oppoq, ko'zlarini katta-katta ochib unga vahimali nazar bilan qarar va boshini chayqab pichirlar edi:

— Qo'ying... Qo'ying...

Turobjon uydan chiqib ketdi. Birpasdan keyin ko'cha eshigi ochilib-yopildi.

Xotin uzoq yig'ladi, eriga qattiq gapirganiga pushaymon bo'ldi, o'zini qarg'adi, o'lim tiladi; yig'idan tolib tashqariga chiqdi. Qorong'i, uzoq-yaqinda itlar hurar edi.

Ko'cha eshigini ochib u yoq-bu yoqqa qaradi — jimjit. Guzar tomonda faqat bitta chiroq miltillar edi. Samovarlar yotgan. Qaytib uyga kirdi.

Tom orqasida xo'roz qanot qoqib qichqirdi. Ko'cha eshigi ochildi. Xotin to burilib qaraguncha Turobjon katta bir tugunni orqalab kirib keldi. U tugunni uying o'rtasiga tashladi. Bir choyshab anor har tomonga yumalab ketdi, bir nechasi obrezga tushdi.

Turobjon xotiniga qaradi. Uning rangini ko'rib xotin qo'rqib ketdi — bu qadar oqargan!

Turobjon o'tirib peshonasini ushladi. Xotini yugurib oldiga keldi va yelkasiga qo'lini qo'ydi.

— Qayoqqa bordingiz? — dedi entikib. — Nima qildingiz?

Turobjon javob bermadi. Uning vujudi titrar edi.

MAYIZ YEMAGAN XOTIN

— Ayol kishi erkakka qo'l berib so'rashdimi — bas!.. Ro'za tutgan kishi og'zini chayqasa, suv tomog'iga ketmasa hamki, ro'zasi ochiladi — shu og'iz chayqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning o'g'li bir hovuch mayiz berganini o'z qo'zim bilan ko'rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo'li — xo'p yo'l. O'n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo'lni yuvib qo'ltiqqa ura bering. Paranji hayoning pardasi-da!

Mulla Norqo'zi har kuni bozordan qaytib samovarga chiqadi va ko'ngli tortgan odamlarni atrofiga to'plab, yarim kechagacha shariatdan yuz o'g'irgan xotinlar to'g'risida shunday vaysab o'tiradi; ba'zan panjasini yozib, o'zi bilgan oilalarni sanab chiqadi:

— Sotiboldining xotini dorixonada ishlaydi, har kuni mingta odam bilan javob-muomila qiladi: axir, bittasi bo'lmasa bittasi ko'z qisadi-da! Meliqo'zining xotini avtobusda konduktor, ba'zan yarim kechada keladi; ishi erta tugagan kuni ham yarim kechagacha yursa, ayshini qilsa eri bilib o'tiriptimi? Izzatillaning singlisi bo'lsa artist — xaloyiqqa qarab muqom qiladi. Norbo'taning qizi doktorlikka o'qiydi, mintta oshnasi bor desang-chi! Erkaklarning ichida yurgandan keyin nima bo'lar edi! Bo'yga yetib qolgan qizlarini maktabga yuborgan otalarga hayronman... Shular xotining yoki qizining o'ynashlik qilib turgani ustiga kirsa-chi, qur'on ursin agar, «benavat» deb chiqib ketadi... Puxta gap shu!

Ochiq xotin-qizlarning har bir harakatidan mulla Norqo'zi buzuqlikka dalolat kiladigan talay belgilar topadi. «Yetgi qavat parda ichida» o'tiradigan o'z xotini esa bular qarshisida ko'ziga farishta bo'lib ko'rinadi: namoz o'qiydi, to'pig'idan yuqorisini ovrat hisoblab, jiyakli ishton kiyadi...

Bir kuni kechqurun mulla Norqo'zi hovlida cho't urib o'tirar, xotini esa namozshomgullarga suv quyur edi. Shu onda hovlining ustidan pastlab uchgan samolyot o'tib qoldi. Xotin chars bedanaday patillab, qochmoqchi bo'lganida yuzini karnaygulning poyasiga urib oldi. Yuzi butoqqa yomon tegdi. Ko'ngli ozdi.

— Axir, muncha!— dedi mulla Norqo'zi,— samolyot past ko'ringani bilan undagi kishiga sen juda ko'ringaningda chumolicha ko'rinasan.

— Chumolicha ko'rinsam ham ko'rinar ekanman-ku ishqilib! — dedi xotin yig'lamsirab.

Mulla Norqo'zi hazil bilan uning alamini bosmoqchi bo'ldi:

— E, hali men seni ochaman deb yuribman-ku!

Xotin uning yuziga xo'mrayib qaradi-da, keyin zarda qilib uyga kirib ketdi va qorong'i uyning allaqaysi burchagidan uning tovushi eshitildi:

— Har kimning go'ri boshqa... Zerikkan bo'lsangiz, u dunyo-bu dunyo yuzimni qora qilmasdan, javobimni bera qoling...

U bir hafta bo'yi qovog'ini ochmadi, uch kecha o'rnini boshqa solib yotdi. Mulla Norqo'zi o'sha gapni hazillashib aytganini arz qilish uchun oldidan kelsa tishlar, ketidan kelsa tepar edi; bir kechasi gapni xotining diyonatli, pokdomonligidan boshlagan edi, xotin ancha yumshadi.

— Hazilingiz qursin!— dedi chiroqni pastlatayotib,— kishining imonini qochiradi. Ochilish u yoqda tursin, ochiq xotinlarning yuzini ham ko'rmayman, deb ont ichganman. Bir kuni besh-oltita ochiq xotin orasiga kirib qolib, ne vaqtgacha ko'nglim g'ash, ta'bim kir bo'lib yurdim. Tushimda rahmatlik dadamni ko'rdim, men bilan gaplashmadilar. Gapni ko'ring-a, aytgani kishining yuzi chidamaydi: begona erkakning qo'li oq sochni qoraytirar emish. Tavba qildim...

— U nima degani ekan?

— Obbo, muncha suyuldingiz? Shundaqa gaplarga sizning ham suyagingiz yo'q. Nari yoting! Begona erkak, kishining qizligini esiga soladi deydi-da!

— Shundaqa gaplarni ochiq gapirishadimi-a?

— Bo, xudo, paranjini tashlab ko'chada yurishga yuzi chidagandan keyin uyati bormi! Qurib ketgurlar, biram sharmandaki... Tavba qildim. Badaningda naming borida besh-oltita erkakni ko'rmasang, umr bo'ladimi, bu umr deydi-ya! Tag'in ham zilzila bo'lib hammani yer yutmas ekan-da! Tavba qildim-ey...

Mulla Norqo'zi ertasiga samovarga chiqqanida yana panjasini yozib o'zi bilgan ochiq ayollarni sanab chiqdi va xotini aytgan ayblarni bularning har qaysisiga taqdi, jinday o'zidan ham qo'shdi.

— Axir, bittasi oppoq sochi bilan menga tegishdi-da! Soching oqarsa ham tinib o'lmas ekansan-da, desam, sochim oq bo'lsa ham ko'nglim qora, deydi.

Shunda o'tirganlardan biri, intihosiz gapdan zeriqlik shekilli, qatgiq esnab, dedi:

— Men sizga aytsam, mulla Norqo'zi, gap paranjida emas. Nikolay zamonida islovotdagi xotinlar bosh yalang emas edi-ku! Endi siz har narsa deysizu, bunchalik emas, ko'zingizga shunday ko'rinadi. Mana, men sizga aytib beray: umrimda xotin-xalajga suyuqlik qilgan odam emas edim, bahorda qishloqqa ketayotib yo'lda bir xotinga hamroh bo'ldim. It olib ketayotgan ekan. Hali sizday, mening ham ko'zimga bu xotin juda tayyorga o'xshab ko'rindi. Hazillashdim, suyuqlik qildim. Indamaganidan keyin bir shama qilib ko'ray-chi, dedim. Itning og'ziga charm to'r tutib qo'ygan ekan, «jonidan, nega itingizning og'zini bog'lab qo'yibsiz, ko'chadan o'zi topib yegani yaxshi emasmi?» desam, «buning ham og'zi

sizning og'zingizday shalaq, ehtiyot yaxshi-da» deydi. Terlab ketdim. Orqamga qaramay bir qochdim... Shariat xotinni qattiq tutish kerak deydi-yu, ammo xotinni qancha qattiq tutsangiz, shuncha g'aflatda qolishingizni poylaydi.

Mulla Norqo'zi bu odamning oddiy haqiqatni anglamasligidan koyidi:

— Behuda gap! Mana mening xotinim nima ekanini o'zim bilaman. Paranjisini tashlab ikki kun ko'chada yursin-chi! U odamning zardasi qaynab ketdi:

— Nega ko'chada yuradi? Ko'chada paranjilik yursa ham ayniydi-da! To'g'risini aytaymi? Paranjilik xotin harom ishga yaqinroq bo'ladi. Sabab deng! Agar siz yuziga kulib qaramasangiz, devorg'a shoti qo'yib ko'chaga mo'ralaydi: ko'ylaklik olib bermasangiz, tom orqasidan ko'ylaklik uzatadigan chiqib qoladi. Ochilgan xotin-chi, ko'ylak olib bermasangiz o'zi ishlab, o'zi oladi.

Ehtimol, shundaydir, ammo mulla Norqo'zining xotini pokdomon. Agar mulla Norqo'zi o'n yil yuziga kulib qarama-sa, qopdan ko'ylak, bo'yradan lozim kiyishga majbur qilsa ham, pinagini buzmaydi. Har qanday xotin bilan ham inoq bo'lavermaganining o'zi o'ta diyonatli, pokdomon ekanining nishonasidir. Uning bittayu bitta o'rtog'i bor. Bu xotin to'g'risida mulla Norqo'zi shunday fikrda: agar farishta ilgari o'ttan bo'lsa — shuning onasi, endi tug'lsa — shuning bolasi bo'ladi, agar hozir yer yuzida bo'lsa — shu xotinning o'zi. Shuncha keladi, haftalab, o'n kunlab turib qoladi, nainki shu choqqacha mulla Norqo'ziga tovushini eshittirmasa! Shariatni mahkam ushlagan xotin shaharda ikkita bo'lsa, biri — mulla Norqo'zining xotini, ikkinchisi - shu! Namoz o'qiydi, odatdagi ro'zadan tashqari ashir oyida ro'za tutadi, zavoddan chiqqan nonni, hozirgi kushxonalarda so'yilgan molning go'shtini yemaydi. U kelib turganda mulla Norqo'zi tashqarida — mehmonxonada yotib yuradi va uyini allaqanday nurdan munavvar bo'lgandek sezadi. Shuning uchun boshqa mehmonlarday sira uning «izzati uch kun» bo'lmaydi, necha kun tursa ham, tovuq go'shtini quymoqqa o'rab, qaymoqqa botirib yeydi. Uzoq turib qolgan vaqqlarida xotini:

— Qurib ketsin, keta qolmaydi ham. Lablarim quruqshab ketdi. Sadqai erkaklik keting, xilvatga tortib o'pishni ham bilmaysiz! - deb chiqsa, mulla Norqo'zi urishib beradi:

— O'zingga munosib gapni gapir! Yengil bo'lma! Mehmon - atoyi xudo.

Mulla Norqo'zi safarga ketadigan bo'lib qoldi; ketishidan bir kun ilgari xotiniga aytib, o'sha farishtani oldirdi va o'rta eshik oldiga borib qiyomatlik singlisidan iltimos qildi:

— Singlim, men o'n kunda qaytib kelaman, kelgunimcha o'rtog'ingiz bilan birga bo'ling. Mana, o'zingiz ko'rgan joy, bemalol ayshlaringni qilinglar. Xo'pmi, singlim?

— Xo'p, deyaptilar, — dedi mulla Norqo'zining xotini, - bu kishining ham, menga o'xshab, boshqa gapirishadigan o'rtoqlari yo'q.

Xotini kechqurun mehmonxonaga ovqat olib chiqqanida mulla Norqo'zidan o'pkaladi:

— Uyatga ham o'ldirasiz kishini! — dedi yig'lamsirab, — o'rtog'im har kelganida menga bir narsa olib keladi. Mana bu safar bir jo'ra shohi olib kelibdi. Shu choqqacha bitta dastro'mol ham berolganim yo'q. Men-ku yilda besh gaz chit ko'rmayman, kelishingizda shu bechoraga bir narsa olib kelsangiz-chi siz ham odam bo'lib!

— E, devona, o'zi narsaga muhtoj bo'lsa, senga narsa olib kelarmidi! Harna bo'lsa xudoning bergani, olib qo'ya ber, yaxshi gapingni ayama!

— Hech bo'lmasa bitta paranji olib keling, savob bo'ladi. Xotin kishiga paranji olib berish machit solishdan ham savob emish. Paranjisi eski, har kelganida birovnikini yopinib keladi.

— Xayr, mayli. Ammo men kelguncha seni yolg'iz tashlab ketmasin. Ko'ni-qo'shnilar bilan kir-di-chiq-di qilmanglar.

Xotining chehrasi ochilib ketdi-da, burilib ketar ekan, qizlarga xos sho'xlik bilan aylanib, dedi:

— Bir narsangizni buzib qo'ydim, aytsam urishmaysizmi? Olib kelgan suratingizdagi odamlar xuddi kishining aftiga qarab turganga o'xshaydi, igna bilan hammasining ko'zini o'yib qo'ydim.

Mulla Norqo'zining achchig'i keldi, chunki bu «Makkai mukarramani» bir sartarosh o'rtog'idan ming iltimos bilan olgan edi.

— Axir, undagi odamlar hammasi hoji-ku!

— Ha, o'la qolsin, hoji odam emasmi!

Xotin kirib ketdi. Mulla Norqo'zi ovqatini yeb, choyga umidvor bo'lib o'tirganida, ko'cha eshigidan yoshgina bir xotin kirib keldi; chimmati ko'lida, vajohatidan uyiga o'g'ri kirgan, yordamga kishi chaqirgani kelgan odamga o'xshar edi. Mulla Norqo'ziga bir qaradi-da, to'g'ri ichkariga yo'naldi. Erkakni ko'ra turib yuzini berkitmaganiga mulla Norqo'zining g'ashi keldi va shunday beibo xotinning ichkariga — farishtalar oldiga kirishini xohlamadi.

— Hay, hay! Xo'sh kimda ishingiz bor?

Xotin o'rta eshikdan kirib ketdi. Mulla Norqo'zi darg'azab bo'lib o'rnidan turdi va eshik oldiga borib bor tovushi bilan baqirdi.

— Hay xotin, deyman, qandoq behayosan! Jinnimi o'zi bu...

Shu onda ichkaridan o'z xotining tovushi eshitildi:

— E, qandaqa xotin bu, birovning uyiga bostirib kiradi!..

Nimadir gursillab yerga tushdi, nimadir sindi. Uyning eshigi sharaqlab ochildi. Bir lahza jimliqdan so'ng haligi begona xotinning baqirgan tovushi eshitildi:

— Xudo ko'tarsin sen megajinni! Ikkita bolam bor! Bo'ydoq yigit qurib ketganmidi!!

Yana nimadir sindi.

— Hay, nima gap?!— dedi mulla Norqo'zi bo'sag'ada turib, — singlim, siz o'zingizni bir chetga oling! Nima deydi bu manjalaqi!!

Begona xotin ayvonga chiqib dod ustiga dod soldi. Birpasda tom, devor ustlari, ichki-tashqi hovlining yuzi odamga to'ldi. Mulla Norqo'zi ayvonning pastidan kelib u xotinning etagidan tortgan edi, xotin jon-jahdi bilan bir tepib og'zi-burnini qop-qora qon qildi; bunga ham qanoat qilmay, uning ustiga o'zini tashladi.

— Voydod, xaloyiq, bu qanday erkakki, xotinini birovga qo'shib qo'yib, o'zi eshik poylab yotadi! Voydod xotiningga qo'shgani bo'ydoq yigit qurib ketganmidi! Ikkita bolam bor...

Odamlar ajratmaganda bu xotin mulla Norqo'zini g'ajib tashlar edi. Mulla Norqo'zi og'zini ushlaganicha chetlandi. Xotini eshik yonida devorga suyanganicha turar, rangi murdanikiday, o'zi qaltirar edi. Begona xotin hushidan ketib yiqildi. Ikki kishi — ayollar kirib, u farishtani uydan olib chiqishdi. U atlas ko'ylak, lozim kiygan, bosh yalang, oyoq yalang, yoshgina chiroyli bir yigit edi. Hamma jim qoldi. Bu sukunatni yetmish yoshlardagi bir chol buzdi. U, mulla Norqo'ziga qo'lini paxsa qilib dedi:

— Sadqai odam keting-e, ayb emasmi?! Xotin qilish qo'lingizdan kelmasa taloq qiling! Qo'ying-e, ko'chib keting mahalladan, yo biz ko'chib ketamiz!..

Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib mulla Norqo'ziga o'qtaldi.

— Hu o'l, turqing qursin! Boshingga solaymi shu bilan!

Mahallada sasib, o'quvchi qizlarga kun bermaysanu, o'zing noto'g'ri ish qilasan...

Hammaning diqqati xotinchka kiyingan va eshik yonida yerga qarab turgan yigitga jalb bo'ldi. Yana jimlik hukm surdi. Bu sukunat og'ir tegirmon toshi bo'lib mulla Norqo'zini yanchib yubordi. U devor ustidagi qizga qarab, bo'g'iq tovush bilan o'shqirdi:

— Sen gapirma! Senga kim qo'yibdi gapirishni! Usta Mavlonning o'g'lidan bir hovuch mayiz olganingni o'z ko'zim bilan ko'rganman!..

Hamma kulib yubordi. Tomdan kimdir qichqirdi:

— Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan!

BASHORAT

*Ola qarg'a qag' etadi,
O'z vaqtini chog' etadi.
Maqol*

Nikolay zamonida mayiz qimmat, ko'knor arzon edi, hozirgi zamonda mayiz arzon, ko'knor qahat. Esizgina o'sha vaqtda chala siqib tashlangan ko'knorlar!

Mulla Said Jalolxon shuni ko'nglidan o'tkazib devorga suyandi va ko'zlarini yumdi; burniga qo'ngan pashshani qo'lidagi ro'molcha bilan qo'rish malol keldi shekilli, ostki labini cho'zib "puf!" dedi. Pashsha ko'tarildi, ammo shu ovdayoq uning labiga qo'ndi. Said Jalolxon sekin labini qimtib pashshani oyog'idan qisib oldi. Tuzoqqa tushgan bu dilozorni ushlab, ikki barmoq orasida aylantirib tashlash qasdida ko'tarilgan qo'l to labiga kelguncha, la'nati pashsha oyog'ini sug'urib qochdi. Said Jalolxonning achchig'i keldi: yo'q yerdan ko'knor topib, kayf qilib o'tirganda bu nimasi!

Insof yuzasidan aytganda, pashsha yaramas maxluq: quyib qo'yilgan choyga tushib tarvayib yotadi, mayiz talashadi, pokiza qilib suzib qo'yilgan ko'knordan qanoti chiqadi. Qanotini ko'knorga tashlab o'zi qayoqqa ketadi deng!

Xayol kayfni o'g'irlagan pashshani qidirib ketdi.

Uyda g'ij-g'ij bo'lib yotgan bu pashshalarning qaysi biri o'sha? Said Jalolxon darhol eshikni yopib, uzun supurgini qo'lga oldi. U, supurgini ko'tarishi bilan hamma pashsha g'ing'illashib, bir yerga to'plandi va bir kirpi holiga keldi. Kirpi qanot chiqardi, katta bir pashshaga aylandi-da, oldingi oyoqlari uzra turib Said Jalolxonga qaradi va g'ing'illadi:

— Shoshma, sening orqangda qancha mo'min namoz o'qiydi, xudoning maxluqiga ozor bergani nechuk hadding sig'adi?

— Qandoq maxluqsan o'zing?— dedi Said Jalolxon supurgini yelkasiga qo'yib.

— Pashshalarning shohi bo'laman.

— Shoh bo'lsang, sabab o'g'irlik qilgan fuqarolaringni tergamaysan?

— Sening soqolingga tekkan bir qatra shira mening barcha fuqarolarimga bir kunlik ovqat bo'ladi, qandoq qilib sen shuni o'g'irlik deysan? Nimangni o'g'irladi?

— Kayfimni o'g'irladi! Ne mashaqqatlar bilan ko'knor topib kayf qilib o'tirganimda burnimga va labimga qo'ndi. Shuning uchun sendan qasos olaman: qanotingni yulib tashlayman.

Pashshalar shohi yalindi, yolvordi. Said Jalolxon ko'nimadi. Oxiri ikkovi murosaga keldi: shoh unga qanot beradigan, u uchib yurib, gunohkor pashshani o'zi topadigan bo'ldi. Shoh keyingi oyoklari bilan qanotining ustini siladi, oldingi oyoqlarini bir-biriga ishqadi, keyin g'ing'illadi. Said Jalolxon xuddi baland yerdan o'zini tashlaganday, yuragi "shuv" etib, qanotchiqardi va uchdi; shu uchganicha necha zamonlar qidirib, gunohkor pashshani qir etagida o'tlab yurgan bir eshakning yag'iridan topdi. Pashsha jarohat atrofida oqsoqlanib yurar edi. Said Jalolxon bir qo'l urib uni hovuchiga qamab oldi, so'ngra darrov o'ldirib qo'ymaslik uchun, ehtiyot qilib bir qanotidan ushladi. Pashsha g'ing'illadi:

— Labing bilan qisib bir oyog'imni uzganing yetmasmidi, yana nima deysan?

— Sen o'g'risan! Odam bo'lganingda shar'an qo'lingni kesish lozim bo'lar edi. Qanotingni yulib tashlayman!

Pashsha yalindi-yolvordi — bo'lmadi. Oxiri ikkovi kelishdi.

Pashsha Said Jalolxonni ergashtirib bir biyobonga olib chiqdi. Biyobon somon, qum va toshbaqadan iborat edi. Pashshaning amri bilan Said Jalolxon bir toshbaqa va bir dona toshbaqaning tuxumidan oldi. Biyobonning allaqaeridan bir qozon topildi. Said Jalolxon

pashshaning amri bilan tuxumni yerga qo'yib, ustiga qozonni to'ntardi va toshbaqani qo'yib yubordi. Pashsha bir somon parchani ushlab qozonning qoqtepasiga qo'nib turdi. Toshbaqa qozon atrofida aylana berdi, aylana berdi. Oxiri qozon yorilib chilparchin bo'ldi, ammo hech qanday tovush chiqmadi. Toshbaqa bilan tuxum ko'zdan g'oyib bo'ldi. Qozon yorilgan vaqtda allaqayoqqa borib tushgan pashsha, ushlab turgan somon parchasini keltirib Said Jalolxonga berdi va g'ing'illadi:

— Mana shuni tering orasiga tiqsang, ko'zdan g'oyib bo'lasan. Sen hammani ko'rasan, seni hech kim ko'rmaydi.

Qishloqda kimda qancha ko'knor bo'lsa hammasi seniki bo'ladi.

Said Jalolxon darhol bir cho'p bilan bilagini tirmalab, somon parchani terisi orasiga joyladi va qanday ko'zdan g'oyib bo'layotganini ko'rib turdi: boshlab kavshining uchi, so'ngra birdaniga tizzasigacha oyog'i ko'rinmay qoldi...

Tamom ko'zdan g'oyib bo'lganidan so'ng Said Jalolxon tikka o'zining ulfati mulla Shamsiddinning uyiga bordi. U eshik oldidagi supada, oldida bir g'alvir mayiz, cho'pini terib o'tirgan edi. Said Jalolxon tovush chiqarmay uning yoniga borib o'tirdi. Mulla Shamsiddin uni ko'rmadi; g'alvirga qo'l solib bir changal mayiz oli — payqamadi.

Said Jalolxonga uning bir qadoqqa yaqin ko'knorisi borligi ma'lum edi, shu ko'knorini izlab uyga kirdi. Hujrada bir qadoq emas, bir lingcha ko'knor bor ekan. Said Jalolxon ko'knorining hammasini qo'tarib jo'nadi; uni hujrasiga qo'yib yana ko'p joylarga bordi, hatto yuk avtomobilining kapoti ustiga ayri minib shaharga ham tushib chiqdi. Hech qaerda bunday ulgurji g'animat uchramadi. Said Jalolxon yiqqan ko'knorini uyning o'rtasiga to'kib, qancha vaqtgacha yetishini mo'ljallab ko'rди — olti oyga yetar ekan. Bu atrofda ko'knor qolmadi-ku, olti oydan keyin nima bo'ladi? Said Jalolxonni vahima bosdi. Birdan uning esiga bir narsa tushdi: modomiki, uni hech kim ko'rmas ekan, kolxoz raisining oldiga borib "bu yil paxta atrofiga ko'knor ektirib berasan" desa nima qiladi? Said Jalolxonga bu fikr shuncha yoqdiki, aqli ko'payib boshi kattaroq bo'lganini sezdi.

Said Jalolxon tikka kolxoz idorasiga bordi. Rais o'zi yakka qatiq ichib o'tirgan ekan. Said Jalolxon har holda avval o'zini bir sinab ko'rmoqchi bo'ldi: qani, rais ko'radimi, yo'qmi?

— Assalomu alaykum!— dedi raisga ro'para bo'lib.

Rais tovush qayoqdan kelganini bilmay alangladi, so'ngra qo'rqib, rangi o'chdi-da, mo'ylovida qolgan qatiq yuqini yengi bilan artib, sekin o'rnidan turdi.

— Qo'rqma, qo'rqma! — dedi Said Jalolxon dadillanib,— senga ham arz, ham farmon qilgali keldim: bu yil paxta atrofiga ko'knor ektirasan.

Rais hushi yo'q, javob berdi:

— Majlis qilib o'rtaga solish kerak...

— Majlis qilasanmi, ma'raka qilasanmi, ertaga ish boshlamosang, kechasi uyingga kafanlik kiranman. Men arvoq bo'laman!..

Rais rozi bo'ldi. Said Jalolxon raisning oldidagi qatiqni qo'shqulog'i bilan olib chiqib ariqqa tashladi.

Shunda uning boshiga yana bir fikr keldi va bu fikrdan boshini yana ham kattaroq bo'lgan his qildi: "Modomiki, paxta atrofiga ektirish qo'limdan kelar ekan, nima uchun hamma yerga ko'knor ektirmayman?"

Said Jalolxon qaytib kirdi, bor tovushi bilan baqirdi:

— Hamma yerlaringga ko'knor ektirasan!

Rais ko'ndi. Said Jalolxon ketdi. Yo'lda uning boshiga yana bir fikr keldi: "Raisga qilgan do'qimni hukumatga qilsam, o'zimni xon ko'tara olmaymanmi?"

Bu fikrdan uning kallasi yana ham kattaroq bo'lib, juda og'irlashib ketdi. "Aql kallani bunday katta qilsa va bunday og'ir bo'lsa, - der edi u ichida,— Aflotunning o'z ajali bilan o'lganiga ishonmayman, uni albatta kallasi bosib o'ldirgan".

U hujraga kirishi bilan birvarakayiga go'yo qiyomat qo'pdi. Ko'chada yugur-yugur, shovqin, itlar vangillagan, tovuqlar qiyqillab qochgan; gursillab devorlar yiqiladi, sharaqlab daraxtlar qulaydi... Qandaydir bir xotin qichqirdi:

— Kim ekan u, bizga ko'knor ektiradigan!..

Bu tovush hammayoqni larzaga keltirdi. Hujraning devorlaridan chang yog'di, tokchadagi mis lagan jangillab ketdi.

Said Jalolxon tezdin mulla Shamsiddinning oldiga bordi va o'z terisi orasidagi somon parchasini sindirib yarmini unga berdi. Ikkovi dashtga chiqib baravariga na'ra tortdi. Ko'z ochib yumguncha necha ming piyoda va suvori kishilar paydo bo'ddi. Bularning hammasi kuloh kiygan va tug' ko'targan edi. Ming-ming toshbaqa ming-ming qozon atrofida aylanib, ko'zga ko'rinmaydigan necha yuz ming lashkar bo'ldi. Bu yerning o'zida unga "Said Jalolxonni sohibqiron" deb nom berildi va xon ko'taribdi. Mulla Shamsiddin unga vazir bo'ldi.

Musulmonobod yo'lida g'azotni boshlash uchun hamma narsa tayyor, faqat yarog'-aslaha yo'q edi. Afg'onistonga o'tib ketgan ko'r Shermatga Said Jalolxonni sohibqiron nomidan darhol noma yozildi. Nomaga javob ham keldi. Javobda ko'r Shermat "necha ming sipohi bilan yo'lga chiqdim, Sizga o'z belimdagi shamshirimni yubordim", debdi.

Shunday qilib, ish borgan sari katta bo'lar va ish kagta bo'lgan sayin Said Jalolxonning kallasini og'irlashar edi.

Xudo allaqaysi tog'ning g'orida "Qirarman" va "Yig'arman" nomli ikki maxluqni Said Jalolxonning xon bo'lishiga atab boqib yurgan ekan; yarim odam, yarim maymun kiyofasidagi bu ikki jonivor kelib xonga salom berdi va har qaysisi o'z hunarini aytdi. Kirarman - ro'para kelgan kishining kallasini uzib tashlar, Yig'arman — kallasiz tanalarni sarjingga o'xshatib taxlar yekan. Said Jalolxon ko'p xursand bo'ldi. U, qo'zg'algan qishloqni qilichdan kechirgani bu jonivorlarning yoniga necha ming so'filardan qo'shib berdi. Ular, dashtni changitib ketar ekan, orqalaridan Said Jalolxon qichqirib qoldi:

— Qiringiz! Quritingiz! Ekindan ko'knor, jon egasidan toshbaqa bilan pashsha qolsa, bas!

Bular ketgandan keyin Said Jalolxon gayratiga chidolmay shamshir sug'urdi va havoda o'ynatib, askarga farmon berdi:

— Ot qo'yingiz! G'azot! Qishloqqa ot qo'yingiz!

Oldinda xon, ko'rinmas askar quyunday borar edi. Banogoh Said Jalolxonning ko'zi qarshidan ot qo'yib kelayotgan mulla Shamsiddinga tushdi. Mulla Shamsiddin kelib otdan tushdi, xonning oyog'ini o'pdi.

— Qishlokda askarlar bor. Yaqiniga borishning sira iloji yo'q,- dedi.

Qishloq tomonda yana chang ko'rindi. Yig'arman kelar edi. U ham kelib otdan tushdi va xonning oyog'ini o'pib, zo'r musibatdan darak berdi:

— Qirarman shahid! — dedi.

Said Jalolxon ishongan tog'i xususidagi bu xabarni eshitib oh tortdi va otdan yiqildi; boshi bilan tushdi, kimdir uning boshini juda ham katta va haddan tashqari og'ir latta bilan bog'ladi, shundan so'ng hushidan ketdi.

Xon talay vaqtdan keyin hushiga kelib ko'zini ochdi va o'zini o'z hujrasida ko'rdi. Yonida vaziri mulla Shamsiddin cho'kka tushib o'tirar edi.

— Nima bo'ldi? Qani shamshir, qani ot?— dedi xon boshini ko'tarib, ammo boshi shunday og'rir ediki: yana yostiqqa qo'ydi.

Mulla Shamsiddin ro'molchasi bilan uni yelpib, yig'lam-sirab dedi:

— Axir, mulla Said Jalolxon, nega kishini qo'rqitasiz? Nima? Shamshir nimasi? Qanaqa ot?

Said Jalolxon mulla Shamsiddinning yig'lamsirashidan qishloqqa ketgan boshqalarni ham shahid bo'ltan gumon qildi.

— Hammasimi? Hech kim qolmadimi? Hozir xabar oldiring! Afg'oniston yo'lga kishi chiqaring!

Said Jalolxon o'rnidan turgan edi, gandraklab yiqildi. Mulla Shamsiddin kuyib-pishib hech qanday g'azot, hech qanday askar yo'qligini, uning ertalabdan beri shu yerda yotganini uqtira boshladi.

— Ahmoq,— dedi xon achchig'i kelib,— axir, men otdan yiqildim... Boshimning og'rig'i hali bosilgani yo'q-ku! Nima uchun men seni ko'rib turibman! Poshimning katta bo'lganiga nima deysan?

— Boshingiz katta bo'lgani yo'q, axir,— dedi mulla Shamsiddin jerkib,— men kelsam mana bu sabil mo'ridan shamol toshko'mir tutunini qaytarib, butun uy tutunga to'lgan ekan. Xudo ko'nglimga solib kelmasam, halok bo'lar edingiz!

Said Jalolxon hamon ishonmas edi. U, devorlarni ushlab, tashqari chikdi; ikki kadam bosishi bilan yana yiqildi. Mulla Shamsiddin xizmat qilib, bir necha soatdan keyin arang uni o'ziga keltirdi. Said Jalolxon butun boshdan kechir-ganlarini inqillay-inqillay hikoya qilib berdi.

— Men sizning ko'knoringizni olib kelgan edim,— dedi yana aynib.

— Qanaqa ko'knor?

Said Jalolxon yana o'ziga kelib uh tortdi.

— Bu bir bashorat,- dedi mulla Shamsiddin anchadan keyin.

Ertasiga ikki o'rtoq musulmonobod qilish uchun toshbaqa izlab cho'lga chiqib ketishdi.

1936

SAN'ATKOR

Kontsert odatdagicha «navbatdagi nomeramizda... Kelganlaringga rahmat, o'rtoqlar» bilan tamom bo'ldi. Nomi chiqqan ashulachi — san'atkordan boshqa hamma xursand bo'lib tarqaldi. San'atkor tajang edi: tanaffus vaqgida zalga chiqqan edi, bir traktorchi uni savodsizlikda aybladi. Traktorchi tanqid qilganiga san'atkor asti chiday olmas edi: traktor qayoqdayu, masalan, «chorzarb» qayoqda, traktorchi qayoqdayu, ashulachi qayoqda!

San'atkor uyiga ketgani izvoshga o'tirganida yana tutaqib ketdi: «Hech bo'lmasa aytadigan ashulanshi o'rgan, so'zlarini to'g'ri ayt» emish! Nimasini bilmayman, nimasi to'g'ri emas? Meni shu vaqtgacha muxbirlar, yozuvchilar ham tanqid qilgan emas; formalizm, naturalizmlardan o'tdim — hech kim otvod bergani yo'q. Otvod berish qayoqda, hech kim meni og'ziga ham olmadi. Endi bir traktorchi tanqid qilar emish!..»

San'atkor, izvoshchini hayron qoldirib, o'zidan-o'zi g'o'ldirab borar edi. Uyda xizmatchi ovqat qilib qo'ygan ekan, san'atkorning tomog'idan hech narsa o'tmadi — ikki piyola choy ichdi, xolos. Unga turib-turib nash'a qilar edi: «Ashulani mexaylistik aytar emishman! Tovushim yomon bo'lsa nega plastinkaga oldi? Tanqid deganiga endi bu kishining ham tanqid qilg'ulari kelipti... Amali traktorchi... Obbo!..»

— O'qishga bordingizmi?— dedi xizmatchiga, qovog'ini solib.

— Bordim...— Xizmatchi ikki haftadan beri savod maktabida o'qir edi.

— Xizmatchisi savod maktabida o'qiyotgan bir kishini traktorchi savodsiz, desa alam qilmaydimi? - dedi san'atkor o'zicha bo'g'ilib, — «labingdan bo'lsa olsam, e, shakarlab», deganim u kishiga yoqmapti, «bo'lsa» emas, «bo'sa» emish! O'zi bilmaydiyu, menga o'rgatganiga kuyaman! Senga o'xshagan savodsizlar «bo'sa, bo'masa» deydi. Artist kulturniy odam— gapni adabiy qilib aytadi — «bo'lsa, bo'lmasa» deydi. Pojarni «gugurtni yerga tashlamang» dedi, rejissyorimiz esa «gugurtni yerga tashamang» dedi. Qanday chiroyli! Pojarnimi, pojarningmi? Shoshma, nimauchun pojarni? Pojarni, albatta! Rejissyorimiz juda kulturniy odam. Odam degan mana shunday bo'lsa, urishsa ham xafa bo'lmaydi kishi — ikki gapning birida «ta'bir joyiz ko'rilsa» deb turadi. Bu traktorchi menga shuncha dashnom berib, ko'ngil uchun bir marta «ta'bir joyiz ko'rilsa» demadi. Xizmatchi daftar-qalam keltirib, san'atkorning oldiga qo'ydi.

— «J»ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni ko'rsatgan edi, esimda qolmapti. San'atkorning jahli chiqdi:

— Endi «J»ga keldingizmi? Barjom deganda yoziladi.

Kechagi barjom og'zi ochiq qolipti, gazi chiqqandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy bo'lsangiz-chi!.. Burningiz terladi, arting, ta'bir joyiz ko'rilsa!

San'atkor o'rnidan turib yotoqqa kirib ketdi.

— Yotasizmi?— dedi xizmatchi narigi uydan.

— Nima edi?

— «J»ning kattasini ko'rsatib bermadingiz, ertaga domla so'raydigan edilar. Qanaqa yoziladi?

— Kichigini yozib qattiqroq o'qing!

San'atkor yechinib ko'rpaga kirdi. Xizmatchi chiroqni o'chirib chikdi. San'atkor ko'zini yumdi, ko'ziga g'ira-shira qorong'i zaldagi son-sanoqsiz kallalar ko'rindi. Bular ichida eng kattasi traktorchining kallasi, u iljayar edi.

— Afting qursin!- dedi san'atkor va narigi yonboshiga ag'darildi.

Xayal o'tmay uyquga ketib, xurрак otdi. Uning xurragi ham nechukdir adabiyroq edi: «Pluq-qum-prr... pluq-qum-prr...»

1936

ADABIYOT MUALLIMI

O'zining aytishiga ko'ra "nafis adabiyot muallimi" o'rtoq Boqijon Baqoev og'ilga kirib ta'bi xira bo'ldi: sigirning qulog'iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko'ra sigir uning achchig'ini keltirdi: kanani teray desa qo'ymaydi — boshini silkiydi, pishqiradi.

— Hayvon! Sigir emas, hayvon! — dedi og'ilning eshigini qattiq yopib.— Hayvon!

Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyay edi.

— Hayvon! — dedi Baqoev,— bu sigirni sotib puliga cho'chqa olish kerak!

— Shaharda cho'chqa asrash mumkin emas,— dedi Mukarram samovarga ko'mir solayotib.

— Nima uchun? Taqiq qilinganmi? Kim aytdi? Men ay-tib edimmi? To'g'ri, mumkin emas... albatta, mumkin emas...

— Uyga kiring, Hamida keldi.

Hamida o'n olti yoshlardagi tirik, quvnoq qiz, pochchasini ko'rib sevinib ketdi.

— Siz uyda ekansiz, bilsam, daftaringizni olib kelar ekanman... esizgina...

O'rtoq Boqijon Baqoevning ta'bi ochildi — sigir, uning qulog'idagi ko'm-ko'k kana, g'o'qillab tumshug'i bilan ariq yoqalarini buzib yurgan cho'chqa ko'z oldidan ketdi.

— Texnikumdan rabfakka o'tibsan, deb eshitdim, rostmi? — dedi.— Himm... yaxshi qilibsan. Rabfakka o't, deb men aytib edim shekilli? Himm... Auff, zarda bo'libman... Rabfak yaxshi. Men bir borgan edim. Kantselyariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo'yipti. To'g'ri emas. Praktikum, minimum, maksimum bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yahin so'zlar. Men, shaxsan shunday deb bilaman.

Bir oz jim qolishdi.

— Boqijon aka,- dedi qiz uyalibroq,- bir narsani sizdan so'ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning "Uyqu istagi"ni o'qidik, go'dakni o'ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da'vogar go'dakning onasi — Rahima bo'ladi, qoralovchi — Sharifjon. Sudyalar ham bo'ladi. Men qizni oqlab, butun gunohni uning xo'jayiniga, yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga qo'ymoqchiman. Mana shu... Shuni yozdim. Shu to'g'rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoev o'ylab turib, so'radi:

— Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Axmoq odam! O'z ustida ishlamaydi. Savol alomati hammavaqt"mi" dan keyin qo'yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko'tarib kirdi. Hamida irg'ib turib, samovarni opasining qo'lidan oldi va stolga qo'ydi. U, homilador xotinga samovar ko'tartirib, qarab o'tirgan pochchasidan o'pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. O'rtoq Boqijon Baqoev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to'rt piyola choy ichdi va terladi.

— Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da,— dedi yuzidagi terni artib,— Himm... soqol ham o'sipti, sartarosh bo'lmasa odamlar maymun bo'lib ketar edi. Maymun, juni to'kilib, odam bo'lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor...

— Haligini aytmadingiz, Boqijon aka,— dedi qiz,— Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoev yana bir piyola choy so'radi.

— Chexovmi? Himm... burjuaziya realizmi to'g'risida so'zlaganda, eng avval uning ob'ektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks egtirgan ob'ektiv voqelikni anglash lozim bo'ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan-oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya realizmi, ya'ni... himm... Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? Qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Tavba, tovuqdan ahmoq

jonivor yo'q — moyak qo'ysang tug'adi! Nima guchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiysizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o'qiganini, bu o'qish yi-lida yana nimalar o'tilajagini so'zlab berdi va o'zining oqlash nutqida fiziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

— Himm...- dedi Baqoev,-Chexov to'g'risida o'zimning fikrim bor. Boshqalar nima desa desin, har holda uning dunyoga qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan, mutlaqo farq qiladi!

— Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku,— dedi Mukarram,— bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 1904 yilda o'lgan bo'lsa kerak.

O'rtoq Baqoev bir oz o'ng'aysizlandi.

— Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotibsizlar? Choydan quy!.. Bu Chexov haqidami? To'g'ri, bu 1904 yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o'lgan... Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelayotipti. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman.

— "Uyqu istagi" qaysi Chexovniki? — dedi Hamida.

— Hech shubhasiz bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta "Sovremennik" jurnalida bosilgan.

Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoev uzundan-uzoq so'zlab ketdi. Uning nima to'g'rida so'zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga "sen dastyorga zor bo'lguncha o'g'ling dastyor bo'ladi" deb xat yozgan; Marks Dobrolyubovni Mering bilan bir qatorga qo'ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o'lar chogida Demping degan bir tanqidchiga: "Agar butun jonivorlarni xudo yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?" degan...

Hamidaning boshi og'irlashib ketdi; ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi.

Hamida mezbonlar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi; "Uyqu istagi" to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlaridan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvillab turgan boshida shun-dan boshqa hech narsa yo'q edi: praktikum, minimum, maksimum; Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping...

1937

JONFIG'ON

Jonfig'onni tanisangiz kerak - o'sha, o'tgan yil bahorda mast bo'lib, ko'chadan o'tgan odamga "hozir aytasan: boshimni qaysi devorga urib yoray", deb yopishgan, keyin soqoliga o'zi o't qo'yib, gugurt chiqarganni so'kkan kishi.

Kecha shuning uyidan xotin kishining achchiq-achchiq yig'lagan tovushi eshitiddi. Jonfig'on bu yaqin yillarda xotinini urgan emas, hatto bir kuni samovarda o'zi: "Xotin kishini nomard uradi, qo'ling qichisa, o'zingga o'xshagan qo'li qichiganni topib mushtlash, men seni mard bilay", degan edi.

— Nima bo'ldi?

— Uch-to'rt kishi bo'lib asta kirsak, hovlining o'rtasida katta gulxan, xotini Malohatxon uning atrofida dodlab yuribdi. To'xtatdik.

— Nima gap?

— Sho'rginam qursin... ko'rmaysizlarmi... Besh-olti yildan beri bitta paypoq olib bergani yo'q-ku, ishlab-ishlab topgan pulimga qilgan hamma kiyimlarimga kerosin sepib o't qo'ydi... Shu ustimdagi ish kiyimim bilan qoldim...

Jonfig'on derazadan boshini chiqarib baqirdi:

— Gapir, ha, gapir!.. Sening gaping gapu bizniki gap emasmi!..

Jonfig'on katta bir haqiqatni ochishga shoshilganday, uydan yugurib chiqdi, bizga zo'r haqsizlikdan shikoyat qilayotgan qiyofada turib, allaqaerda o'tgan bir avliyoning o'z o'gliga "xotinlar bevafo" deb qilgan nasihati, jinoyat qonunlari majmuasining allanechanchi moddasi to'g'risida gapirdi va bexosdan yig'lab yubordi. Keyin bilsak, kecha er-xotin urishgan, xotin: "Qo'y endi, men sen bilan umr qilmayman, ertaga xatimizni olamiz", degan ekan.

Urish, qo'ydi-chiqtsi ham har xil bo'ladi. Ba'zi urishlar shunday arzimagan narsadan chiqadiki, orada qancha sovuq gaplar o'tib "hordiq chiqqandan keyin" urish nimadan chiqqanini na er eslay oladi, na xotin. Bularning ham janjali shu xilda bo'lsa yarashtiraylik, ikkovi ZAGSning o'sha "O'lim va taloq" bo'lmasiga qadam bosmasin deb, gap so'radik. Er-xotin ayta bersa, bu janjalning tarixi biron yozuvchining qo'lga tushsa kattakon bir kitob bo'ladigan.

Jonfig'on bundan besh-olti yil burun qaysi bir idoraning izvoshini minar ekan, kirakashlik qilib qo'lga tushib ishdan haydashibdi; keyin sabzavot do'koniga mudir bo'lgan ekan, "juda arzon mollar, bularning ustiga so'm qo'yib bo'lmasa, tiyin qo'yish bilan qachon boy bo'ladi kishi" deb o'zi tashlab ketibdi; tanish-bilishlari zavodga ishga joylab qo'ygan ekan, "oyligidan bo'lak daromadi yo'q" deb bormay qo'yibdi, shundan keyin qilmagan ishi qolmabdi desa bo'ladi: gulfurushlik deysizmi, tomshuvoq deysizmi, qassobchilik deysizmi... bir-ikki hafta bozorda qovun tilib ham sotibdi.

Malohatxon, Jonfig'on izvozchilikdan haydalgan yili, mahalladagi aktiv ayollarning himoyasi ostida, erining qarshiligiga qaramay, rayon Kengashiga uborshitsa bo'lib kirgan ekan; o'qibdi, hademay savodi chiqibdi, bir yil-bir yarim yildan keyin hatto majlislarda dokladchiga: "O'rtoq, sizga savolim bor", deydigan bo'libdi. Rayon Kengashining shofyori Tishchenko degan ayol uning sog'lomligiga, kuchiga, abjirligiga, ayniqsa, zehniga qoyil bo'lib yurar ekan, bir kuni uyga chaqirib, "sen shofyor bo'lgin, nima yordam kerak bo'lsa beraman", debdi. Malohat ham shunday bir narsani orzu qilib yurar ekan, darrov ko'nibdi. Shundan keyin Tishchenko uni birmuncha vaqt shofyorlar kursiga tayyorlabdi, oqibat kirgizib ham qo'yibdi.

Jonfig'on avvallari uning niyatiga, o'qishiga "notavon ko'ngil... orzuga ayb yo'q" degan nazar bilan qarab yurar ekan, bir vaqt qarasaki, Malohat kursni bitirib, gruzovoy minib yuribdi! Jonfig'on bunga ham ko'nikibdi: "Ha endi, minsa minibdi-da, shu ham

martabami, mashinani o'zi o'ylab chiqariptimi", deb o'ziga tasalli beribdi. Biroq Malohat ikki yilda uch marta mukofotlanibdi. Jonfig'on mukofotni o'z gazi bilan o'lchagani uchun bunga ham uncha parvo qilmabdi: "Olgan mukofotiga ot bilan tuya berarmidi", debdi. Jonfig'on o'tgan yil bahor kechalarining birida (o'sha kuni ertasiga boshini yormoqchi bo'lgan, soqoliga o't qo'ygan) istirohat bog'iga kirgan ekan, qarasa, shaharning manman degan staxanovchilari qatorida xotining ham kaggakon portreti turibdi! Sevinch, qo'rquv, baxillik — hammasi aralash-quralash bo'lib, Jonfig'onning boshi g'ovlab ketibdi. U darrov uyiga kelib, har qalay, xotini suyibdi, o'pibdi, lekin suhbat janjal bilan tugabdi. Bu kungacha bo'lib o'tgan uchta yirik janjalning biri shu ekan.

— Shunda janjal nimadan chiqdi? — dedi sheriklarimizdan biri.

Jonfig'on javob bermoqchi edi, Malohat gapini og'zidan oldi.

— Tuppa-tuzuk o'tirgan odam birdan aynib, endi undoq bo'lasan, bundoq bo'lasan, jazman chiqib qoladi deb, jahlimni chiqardilar. Xayolimda yo'q gaplar...

— Xayolingda yo'q-a, xayolingda yo'q! - dedi Jonfig'on kesatib.

— Ha, xayolimda bo'lib nima qildim?

— Xayolingda bo'lmasa nima uchun buqog'ingni kestirding? Xo'sh? Qani mana shu to'rtta odamning oldida javob ber-chi?

Malohatning ko'k piyoladan ko'ra kichikroq buqog'i bo'lib, shuni o'tgan yil kuzda kestirgan ekan. Ikkinchi yirik janjal shunda bo'lib, yaqin bir haftaga cho'zilibdi.

— Kestirsam yomon bo'liptimi?— dedi Malohat.— Axir... xotiningizman...

— Nima, menga yoqish uchun kestiribsanmi? Hech-da! Menga buqog'ing bilan ham yoqa berar eding. Boshqaga yoqaman deb kestirgansan!..

— Uyaling! Ilgarilar, buqog'ing bor deb, ko'z ochirgani qo'ymas edingiz-ku! Necha marta yig'latgansiz?

Jonfig'on, nima deyipxini bilmay yerga qaradi va do'ng'illadi:

— Men yig'latgan emasman... o'zing yig'lagansan...

Biz kulgidan o'zimizni tiyolmadik, ammo baralla kulish to'g'ri kelmagani uchun birimiz mo'ylovimizni silab, birimiz yo'talib, deganday kulgimizni yashirdik. Jonfig'on:

"Malohat endi meni tashlab ketadi" deb hadiksirab yursa, Malohat erining bu yurish-turishidan xijolat tortib yurar ekan. Shuning uchun Malohat ko'zga ko'ringan sayin erini el qatori ishlashga undar, yalinar, ba'zan qattiq gapirar, hatto yig'lar ekan. Jonfig'on oxiri insofga kelib, shu bu yil qishda non zavodiga ishga kiribdi, ammo bir oy ishlamasdan progulchi tarzida ishdan haydalibdi. Jonfig'on buni, albatta, talay vaqtgacha xotinidan yashirib yuribdi; bu ma'lum bo'lib qolgandan keyin xotiniga necha-necha tavba-tazarrular qilib, endi biron joyga kirib ishlashga, astoydil ishlashga so'z beribdi. Malohat ishonibdi va o'zi ish topib, o'tgan oyning o'n birinchi chislosida joylab qo'yibdi. O'tgan kuni qarasa, mulla Jonfig'on yana bekorlar! Malohat surishtirgani korxonaga boribdi; surishtirib qarasa, Jonfig'on faqat o'n yetti kun ishlabdi, xolos; byulleten olgani doktorning oldiga chilimning suvini ichib lohas bo'lib kirgan ekan, doktor ichini chayqabdi va "ko'r bo'ldingmi, nega tamaki yeysan" debdi. Bu gap korxonaga ovoza bo'lib, Jonfig'onni o'sha zamoniyoq ishdan haydashibdi. Mana, uchinchi yirik janjal mana shundan chiqibdi.

— Nega bundoq qilasiz, axir? — dedik. Jonfig'on yer chizib o'tirar ekan.

— Shayton...— dedi.

— Bekor aytibsiz! — dedi Malohat jahli chiqib,— chilimning suvini ichib doktorga kirishni shayton sizdan o'rgangandir!..

Hammamiz jim qodtsik, Jonfig'on birpasdan keyin bo-shini ko'tarib:

— Bo'ladigan gap shu,— dedi,— mening qo'yadigan xotinim yo'q. Agar zo'rlik bilan xat topshirsang, tovonimga qolasan.

Mana shu yigitlar guvoh. Aytdim-qo'ydim, ikki quloch arqon...

U, o'pkasini tutolmay yig'lab yubordi. U, yig'lar ekan, yana xotiniga so'z berdi. Malohat uni hech qachon bu ahvolda ko'rmagan bo'lsa kerak, yumshadi.

— Men sizga aytayin,— dedi,— pulingizning keragi yo'q, ishlasangiz bo'lgani! Men sizni hozir erim degani nomus qilaman!

Jonfig'on qasamning har xilidan ichdi, keyin bizning kafil bo'lishimizni so'radi. Biz oxirgi sinoq bo'lishi sharti bilan kafil bo'ldik, ammo har qaysimizning dilimizda: "Bu xotindan uyalib qolmasmikanmiz", degan bir andi-sha bor edi. Malohat ko'ngandan keyin biz chiqib ketdik. Samovarda o'tirgan edik, birpasdan keyin Jonfig'on chiqdi va yonimnizga kelib:

— Shu gap gap bo'ddimi, yo tag'in jinniligi tutarmikin? — dedi.

Biz hali javob bermasdan Malohat eshikni ochib qaragan edi, Jonfig'on yugurganicha bordi, ikkovi kirib ketdi.

Ertasiga eshitsak, Jonfig'on yo'qlab kelgan takasaltang og'aynilarini uyiga kirgizmabdi.

1939

O'JAR

*Ul tuta ot quyrug'indan, «bo'l uzun soch» deb qo'ya,
«Tek nega boshda tugul?» Tanqidga muhtoj deb qo'ya.
A. To'qay*

Qutbiddinovga ovchi oshnasi ikkita tustovuq in'om qildi. Tustovuqlar tozalanib, tuzlanayotganda Qutbiddinovning fe'li aynidi, ya'ni bironta shinavanda ulfat bilan birpas dilkashlik qilg'usi keldi. Unint qo'shnisi Zargarov yaqin bir oy bo'ladi, chorakam bir litr xushbo'y vinoni dumba-jigar bilan ichgani asrab yurar edi, semiz tustovuqning daragini eshitib: «Xayr, qo'y so'ysak, yana vino topilar», dedi.

Bu ikki ulfat ahyonda mana shunday dilkashlik qilgan-larida suhbat boshdan-oyoq ikki mavzudan chetga chiqmas edi: biri — shu ketishda shaharimiz yana ellik yildan keyin qanday bo'lar ekan; ikkinchisi—so'nggi vaqtlarda fan ki-shilarni yoshartirish to'g'risida nega indamay qo'ydi?

Qutbiddinovning o'g'li Suyar ovqatdan keyin pionerlar saroyiga ketgan edi, soat oltidan o'tib borayotir — daragi bo'lmadi. Shu vajdan Qutbiddinov suhbatning boshlanishida jinday tashvishmand bo'lganidanmi, bu safar mavzu shaharning kelajagi, fanning jimib ketgani emas, bola tarbiyasi bo'lib qoldi. Zargarovning ham o'g'li bor. Ikki ota hozirgi tarbiyani xo'p maqtashdi. Zargarov uzun so'zdan xulosa chi-qarib, «men yoshligimda shunday tarbiya ko'rgan bo'lsam, hozir yerda turib oyda chorvachilik qilar edim», dedi.

— Men ham, — dedi Qutbiddinov, — men ham ko'p hikmatlar ko'rsatar edim. Lekin birodar... Qani, ichaylik! Auf... Lekin, birodar, har yomonning bir «ammo»si bo'lishi kerak, har yaxshinint bir «lekin»i. Hozirgi tarbiya yaxshi. Hech shubhasiz yaxshi! Lekin kamchiligi yo'qmi? Bor, albatta, bor! Masalan, bolalarga shaxmat o'ynatishni olaylik. Bolaning miyasi shunday miyaki, chunonchi... bizning moliya tili bilan aytganda, alohida paragraf!

— Oh-oh-oh! Otangizga rahmat! Kamol toping, do'stim! Men ham xuddi mana shuni aytaman, deb turgan edim. Shundoq, do'stim, bola deganingizning miyasi... Ie, siz nega oqichmadingiz?

Fikrlar bir joydan chiqib, ikki tanqidchi ko'p mamnun bo'lishdi. Suhbat yana ham jonlanib ketdi. Hozirgi tarbiyani olib shaxmatga urildi, shaxmatni olib tarbiyaga; ikkovining ham dabdalasi chiqarildi. Qutbiddinov ryumkalarni yana to'ldirdi, vilka bilan iyagini qashlab davom etdi:

— Shaxmatning yana bir zarari shuki, agar g'irrom odam bilan o'ynasangiz, asabingiz buziladi. O'ttiz to'rtinchi yilda Bobojonov bilan o'ynagan edim, g'irromlik qilib shohimni olib qo'ydi. Shohimni ber, men senga bo'lak narsa beray, desam ko'nmedi, cho'ntagiga solib qo'ydi. Jahlim chiqib qolgan ekan, shohsiz o'ynay berdim, baribir qoldirdim. Shundan beri o'ynamaydigan bo'lib ketdim. Nima keragi bor? Xo'sh, ana qoldirdim, nima bo'пти?

— Shuni ayting, poezddan qoliptimi?

Soat sakkizda o'tganda Suyar keldi. U, eshikdan juda hovliqib kirgan edi, bularni ko'rib shashti qaytdi; sekin ichkarigi uyga kirib ketayotganida Zargarov ko'rib qoldi.

— E, e, yigitcha! Qani, bu yoqqa keling-chi! Ho', barakalla, mulla Suyar! Otasini suyarmi, onasini suyarmi, a? Yo ikkalalarini ham suyarmi?

Qutbiddinovning otalik mehri jo'sh urib ketdi. Suyarning boshidan, yuzidan o'pdi, quchoqladi.

— Albatta, otasini suyar-da, a, o'glim? Bizning o'g'il ko'p yaxshi-da: birov bilan urishmaydi, papiros chekmaydi, onasidan otasini yaxshi ko'radi, shaxmat o'ynamaydi...

Suyar o'zining quvonchini tantana bilan e'lon qildi:

— Bugun instruktorimizni qoldirdim, dada!

— E, ana endi! Ko'p bema'ni ish qilibsiz-da, o'g'lim! Shaxmat o'ynamagin, demabmidim? Qara, burningdan suv oqyapti, miyang suyulibdi!

Suyar bo'shshib ketdi.

— Shaxmat o'ynagandan emas,— dedi burnini artib, — kecha o'zingiz ariqdan ko'zoynag'ingizni izlatdingiz...

Qutbiddinov labini burdi.

— Ko'zoynak izlasa burundan suv oqar emishmi? Ming la'nat! Bor, uyga kir, darsingga qara!

Suyar ta'bi xira bo'lib, kirib ketdi. Qutbiddinov o'g'lining noqobilligidan, andishasizligidan qattiqxafa bo'ldi; nahot otasi shaxmat o'ynamagin degan bo'lsa-yu, o'ynasa; o'ynaganini yana, ayniqsa mehmonning oldida, bu qadar tantana bilan e'lon qilsa. Zargarov ko'p bolalar shunaqa ekanligi va Suyar eslik bola bo'lgani uchun bu xildagi qusurlarini yo'qotish qiyin emasligini aytib, ranjigan otaning ko'nglini ko'targan bo'ldi.

— Mening o'g'lim-chi, bundan ham battar. Men unga tog' injeneri bo'lgin desam, «yo'q, dada, bilmaysiz, men uchuvchi bo'laman» deydi. Xa-xa-xa... voy, itvachcha-ey, men bilmas emishman!

Ikki tanqidchi bolalarning otalarga gap qaytarishla-rini, otacharning so'zlarini ba'zan yerda qoldirishlarini hozirgi tarbiyada bo'lgan eng katta kamchilikning natijasi hisoblashdi va buni har kuni, har soatda ko'rib turganlari holda bunga qarshi jamoat fikrini qo'zg'aguday bir ish qilolmaganlari uchun o'zlarini ham ayblashdi.

— Men shu to'g'rida gazetaga bir maqola yozsammi deb ham o'ylagan edim,— dedi Zargarov, — lekin kelishtirolmasman deb qunt qilmadim. Chala-chulpa yozib birovning oldiga «shu to'g'rimi?» deb borgani nomus qilaman. Rostini aytsam, ellik oltiga kirib ham birovdan aql o'rganishni o'zimga ep ko'rmayman. Endi, men sizga aytsam, biz birovga aql o'rgatsak tuzuk. Nima dedingiz?

— Albatta. Lekin men ham maqola yozishga yo'qman, birodar. Endi biz-ku, o'tdik, bolalarimiz ham bizday bo'lmasin deng. Buning uchun bolalarga har xil adabiyotlardan o'qitish kerak. Bu to'g'rida ham hozirgi tarbiya o'choqlarimizning beparvoligi bor. Chunonchi, men u kuni o'g'lingizni imtihon qilib ko'rdim. Mazasi yo'q! Hatto Saltikov bilan Shchedrin, degan mashhur yozuvchilarni bir-biridan farq qilolmaydi, ikkovi bitta odam deydi. Kula-kula o'libman. Sizga aytaman deb esimdan chiqibdi.

Zargarov «o'g'lim a'lochi» deb hech kimga so'z bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom o'ldirdi.

— Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham a'lo baho olgan edi-ku.

— Adabiyot muallimi oshnangizdir.

— Be, Saltikov bilan kim dedingiz hali, Shchedrinmi? Shuni bilmasa men qulog'ini tagi bilan sug'urib olaman. Qutbiddinov hamon kular edi.

— Bilmaydi, bahazur sug'urib ola bering, azbaroyi xudo, ikkovi bir odam deydi.

Kugbiddinovning me'yordan ortiq kulgisi Zargarovning g'ashini keltirdi. Nima bo'lib uning og'zidan «meningo'g'lim bilmasa, sening o'g'ling ham bilmaydi» degan mazmunda so'z chiqib ketdi. Qutbiddinov ham o'zining o'g'liga ishontanliti uchun, Zargarovning bu bo'htoniga darrov, issig'ida zarba bergisi keldi.

— Hozir, hozir,- dedi,- Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, o'g'lim! E, yotganmiding? Mayli, bu yoqqa o'tir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shchedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

— Yo'q, siz savolni noto'g'ri qo'ydingiz,— dedi Zargarov. — Bunday: Saltikov ilgari o'lganmi, Shchedrin?

— Ikkovi bitta odam-ku!— dedi Suyar, nima gap ekanini bilolmay.

Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay o'rnidan turib o'yinga tushdi. Qutbiddinov do'q urdi:

— Saltikov bilan Shchedrin-a? Kim aytdi senga?

— O'zim bilaman, kitobda bor.

— Kitobda bor? Shaxmatni ko'proq o'yna, itvachcha!

Qutbiddinov bola bechorani xo'p urishdi. Zargarov Qutbiddinovni o'larday kalaka qilib toza alamini oldi, buning ham og'irligi Suyarga tushdi. Suyar yig'lab yubordi.

— Undoq demagin, o'g'lim,— dedi Zargarov birpas jimlikdan keyin,— dadang bir narsa degandan keyin darrov «xo'p, bilmabman» deyishga o'rgan. Yaxshi emas.

— Noto'g'ri aytsalar-chi?

Ikki tanqidchi yalt etib bir-biriga qaradi va bu qarashda ikkovining ham ko'nglidan bir gap o'tdi: «Bola ham shunday o'jar bo'ladimi?» Suyar ichkariga kirib ketdi. Qutbiddinov ertagayoq Suyarning maktabiga borib katta g'alva ko'tarmoqchi bo'ldi. Zargarov maktabdan ham ko'ra pionerlar saroyiga borishni ma'qul ko'rdi. Anchadan keyin Suyar kattakon bir kitob ko'tarib chiqdi:

— Mana,— dedi portretni ko'rsatib,— mana, Saltikov-Shchedrin!

Qutbiddinov «bu o'jar bola hamon o'zinikini ma'qul qilmoqchi» deb juda g'azablandi, ammo mehmonning oldida o'zini tiydi. Zargarov portretning ostidagi yozuvni o'qib, xuddi qanotli tuya ko'rganday ajablandi va kitobni sekin Qutbiddinovning oldiga surdi. Qutbiddinov portret va uning ostidagi yozuvga uzoq tikildi, so'ngra ko'zoynagini sekin qulog'idan bo'shatar ekan:

—Him...—dedi,— Saltikov-Shchedrin! Ko'rdingizmi, o'sha vaqtdagi yozuvchilar ham soqol qo'ygan ekan...

Jimlik cho'kdi. Suyar indamay ichkariga kirib ketdi. Shu yerda hikoya ham tamom, chunki uning mantiqiy davomi g'alaba qozongan Suyarning bu ikki tanqidchidan o'ch olishi bo'lar edi. Suyar buni lozim topmadi.

DUMLI ODAMLAR

*Respublikamizga chet eldan keladigan ba'zi turistlarga tushunib bo'lmaydi.
Meliboy aka, pensioner, partizan*

Jiyanim turistlar idorasida ishlaydi, o'tgan shanba kuni uyga kelib: "Bu yil turist ko'p, odam yetishmayapti, shahrimizda ikki kun to'xtaydigan bir mehmon bor, qarashib yuboring", - deb qoldi.

Pensiyaga chiqqanimga endi sakkiz oy bo'lgan, hali pensiyaxo'rlikka o'rganganim yo'q, zerikkanimdan kampirimning ishlariga aralashaverib uni ham, o'zimni ham xunob qilib yurgan edim, jiyanimning iltimosiga darrov ko'ndim. Men o'n bir yil shu idorada kichik bir lavozimda turib, pensiyaga shu yerdan chiqqanman.

Shu o'n bir yil davomida qulog'imga kirgan kalimalar o'rnashib, undan bir so'z, bundan bir so'z cho'qib, tilga havas paydo qilganimda esa idora xizmatchilarining yordami bilan kitob tatalab ingliz tilini uncha-muncha bilib oldim. Ingliz tiliga moyil bo'lganim, albatta, tasodifiy emas, bolaligimda Amerikaning ta'rifini ko'p eshitganman: ana osmonteshar imoratlari, ana osma ko'chalaru...

Dushanba kuni yangi banoras avra to'n va yashil baxmal do'ppimni kiyib idoraga bordim. Jiyanimning kabinetida ozg'in, tepakal, ko'zlari och odamning ko'ziday yaltirab turgan qirq besh yoshlardagi bir kimsa o'tirgan ekan. Men taxminan "mehmon shu bo'lsa kerak" deb inglizcha salom berdim. Mehmon qayrilib qaradi, birdn, xuddi ko'z ko'rmagan va quloq eshitmagan bir jonivorni ko'rgandek, hayron bo'lib sekin o'rnidan turdi, salomimga alik olishni ham esidan chiqarib, menga boshdan-oyoq razm soldi; men o'zbekmi ekanimni, inglizchani qayerda o'rganganimni so'radi; savollariga javob berganimdan keyin to'nimni, do'ppimni ushlab, soch-soqolimni tortqilab ko'rdi. Jiyanim menga ko'z qisib "qo'yavering" degandek ishora qildi.

Jiyanim meni tanishtirgandan keyin mehmonni mehmonxonaga olib bordim. Unga ikki xonalik juda yaxshi nomer olib qo'yilgan ekan. Mehmon nomerni ko'zdan kechirdi, yarqirab ko'zni qamashtirayotgan jihozlarni birma-bir ushlab, silkitib, tirnoqlab, hidlab ko'rdi. Men bunga chandon e'tibor qilmadim, chunki boya idorada inglizcha gapirgan o'zbekning o'zbekligiga ishonmay uning libosini ushlab, soch-soqolini tortqilab ko'rgan kimsa, hozir o'zbek mehmonxonasidagi yaxshi jihozni qalbaki gumon qilsa ne ajab! Chet elda hozir ham O'zbekistonni mutlaqo bilmaydigan, o'zbeklarni hanuz ketiga po'stak bog'lab, imo ishora bilan gaplashadigan qabila deb o'ylaydigan odamlar bor-ku! Mehmon o'rnashdi. Tushlikdan keyin ko'chaga chiqdik. Mehmon mehmonxonaning peshtoqiga soya solib turgan qari chinorni ko'rsatib:

- Juda yaxshi daraxt ekan, inqilobdan keyin ekilgan bo'lsa kerak? - dedi.

Chinorning biron yuz ellik yil umr ko'rganligi ko'rinib turgani holda mehmonning bu gapi menga malol keldi. Bu odam idorada nima uchun soch-soqolimni tortqilab ko'rgan bo'lsa, hozir ayni shu maqsadda, . Ya'ni qanchalik rost gapirishimni bilmoq uchun dilimni titkilab ko'rmoqda edi. Jinim qo'zg'adi-yu, men ham uni cho'pga ilib o'ynagim keldi.

- Ha, inqilobdan keyin ekilgan, - dedim va bir oz turib, mehmon meni "aravacha" qilganiga o'zida yo'q xursand bo'lib gerdayib turganida ilova qildim, - birinchi inqilobdan ancha keyin ekilgan, - dedim.

Mehmon tushunolmadi.

- Sizlarda ikki marta inqilob bo'lganmi? - dedi shoshib. - Birinchisi qachon bo'lgan? Qanaqa inqilob?

- Bundan yuz yilcha burun, - dedim. - Men ruslarning kelishini birinchi inqilob deb bilaman.

Mehmon boshqa gap so'ramadi, fotoapparatini g'ilofidan olib, yo'l-yo'lakay unga-bunga to'g'riladi, lekin bironta ham surat olmadi. Birdan ko'chani o'rtasida chimmatsiz paranji yopingan bir kampir paydo bo'lib qoldi. Kampir xuddi shaharning hokimiday hech kimni, hatto militsiyaning hushtagini ham pisand qilmay hassasini katta-katta tashlab kelmoqda edi. Mehmon yugurib ko'chani o'rtasiga chiqdi, kampirni qarshilab cho'kkaladi, uni ro'paradan, yonboshdan, orqadan bir necha marta suratga oldi: suratkashlikda o'ta jon kuydirganidan o'pkasi og'ziga tiqilib, o'tirgani joy izlab qoldi. Parkka boshladim. Qahvaxonaga kirdik. Bir payola qahvadan keyin mehmon o'ziga kelib, qo'yin daftarini oldi, undagi planga uzoq qaraganidan keyin:

- Shahringizning boshqa diqqatga sazovor joylarini ertaga ko'ramiz, bugun menga Reksullohi Ansoriyning maqbarasini ko'rsatsangiz bas. Maqbara shu atrofda bo'lishi kerak, - dedi.

Reksullohi Ansoriy... Bolaligimda Reksbuva degan nom qulog'imga kirgan, o'sha vaqtda parkning mana shu o'ng qanotidagi tepalik – hozirgi teatr binosi tushgan joy – go'riston bo'lib, uning qoq o'rtasida Reksbuva degan mozor – dahma bo'lar edi. Bir oz tashvishga tushdim: bordi-yu, Reksullohi Ansoriy degani biron mo'tabar zot bo'lsa, buni uzoq yurtdan kelgan bir sayyoh bilsa-yu, biz bilmasdan maqbarani buzib tashlagan bo'lsak... Bundan xunugi bormi! Biron nayrang ishlatib bu noqulay ahvoldan chiqish yo'lini ko'zladim, lekin o'ylab-o'ylab "eng yaxshi hiyla – to'g'rilik" degan qarorga keldim-da, Ansoriy to'g'risida bilganlarimni aytib:

- U kishi shahrimiz tarixida qanday o'rin tutgan ekanlar? – dedim.

Mehmon savolimga javob bera olmadi. Shundan keyin o'lkamizda jahonga mashhur bo'lib o'tgan bir qancha kishilarning nomini aytib, mehmonni "chaqmoqlab" ko'rdim. Yo'q, mehmon bu odamlardan birontasini, hatto Ibn Sinoni ham eshitmagan ekan. Reksullohi Ansoriy kim, uning nima fazilati yo kasrati borligini bilmagan holda bu odam nega uning nomini ko'tarib yuribdi, nega uning maqbarasi kerak bo'lib qolibdi – shunga qiziqdim. Mehmon bu haqda bergan savollarimga javob bermasdan iljayib turib-turib, to'satdan:

- Dumli odamlarni ko'rganmisiz? – dedi.

Mehmon gapning sarxonasini yangilamoqchi degan o'yda kulib qo'ya qoldim.

Biroq qahvaxonadan chiqib, teatr binosining atrofini aylanib yurganimizda mehmon butkul jiddiy bir tarzda yana dumli odamlar haqida so'z ochdi. Uzun so'zidan xulosa chiqarib, yer yuzidagi xalqlar taraqqiyot zinasining turli bosqichida, biron bosqichda turgan xalq orasida o'tgan bosqich kishilari ko'rinib qolsa, bunga tabiiy bir hol deb qarash kerak, degan fikrni aytdim. Mehmon bu gapning tub ma'nosiga tushunib yetmadi.

Ko'chaga chiqdik. Mehmon yana Ansoriydan gap ochdi. Shunda ko'nglimga bir gap keldi: bu odam o'sha Ansoriyni dumli odamlar toifasidan deb o'ylamasmikan?

Xuddi aytganim chiqdi. Mehmonning otasi ilgari o'rtacharoq bir shirkatning boshlig'i bo'lib, shirkat singandan keyin umrining oxirini antropologiyaga bag'ishlagan, undan ko'p qo'lyozmalar, jumladan mana shu qo'yin daftari qolgan, shu daftar va boshqa hujjatlarda aytilishiga qaraganda, Reksullohi Ansoriy dumli odamlar toifasidan ekan. Yana bir mo'tabar kimsa Reksullohi Ansoriy maqbarasi atrofida hozir ham dumli odamlar yashamog'i ehtimoldan xoli emas, degan ekan.

Jonim xalqumimga keldi. Lekin o'zimni bosdim. Shu atrofdagi hamma ko'cha va tor ko'chalarni kezib chiqdik. Men qayoqqa boshlasam mehmon yurmaydi, teskari tomonga yo'l oladi: tez-tez to'xtab hammaga, xususan atlas ko'ylak kiygan xotinlarga orqadan zehn soladi, aftidan, dumli odam qidiradi. Mehmon bilan gaplashish emas, uning aftiga qaragim kelmas edi.

Kayfiyatimni bilintirib qo'ymaslik uchun noiloj so'z qotdim:

- Janoblari ota kasbini ushlabdilar-da? – dedim.

- Yo'q, mutlaqo, - dedi mehmon. - Men jurnalistman!

- Antropologiyaga qiziqmasangiz, sizga dumli odamning nima keragi bor?

- Mening gazetamga kerak! – dedi mehmon. – Hech bo'lmasa bironta dumli odamning suratini olib borsam deymen. Juda shov-shuv bo'lar edi... Yordam va'da qilolmaysizmi? Men o'ylab ko'rmoqchi bo'ldim. Mehmon juda quvonib ketdi. Ovqatdan keyin mehmon dam olgani yotog'iga kirdi. Men butun zahrimni jiyanimga to'kkani idoraga bordim. Jiyanim voqeani eshitib kuldi, meni jahldan tushirdi. "Yuragingizni keng qiling, tog'a, yo'lovchi har bir hurgan itning ketidan quva bersa, manzilga qachon yetadi, degan bor, sizning vazifangiz mehmonni istagan odami bilan gaplashtirish, istagan yeriga olib boorish. Bundan tashqai bu odam sizga omonat, omonatga xiyonat qilmasdan, qo'linga sog'-salamat topshirishingiz kerak", - dedi. Jahlimdan tushdim.

Kechqurun mehmonni konsertga olib bordim. Mehmon zalga kirishi bilan yana o'sha muddaoda odamlarga har tomondan razm sola boshladi, beqasam to'n kiygan bir mo'ysafidning ketiga tushdi. Xayriyat, chiroq o'cha qoldi-yu, borib joyimizga o'tirdik. Mehmonga konsertga qiziqmadi, mudrab o'tirdi, alomat bir o'yin bo'layotganda hatto xurрак otib yubordi. Shuning uchun konsertning ikkinchi bo'limiga qolmadik, ertaga uchrashadigab bo'lib, mehmonxona oldida xayrlashdik. Ertasiga kelishim bilan oq mehmon: "Kechagi gapimiz nima bo'ldi, yordam berasizmi?" deb so'radi. Men bu haqda hech bir qarorqa kelmaganligimni aytdim. Shundoq bo'lsa ham mehmon yordam berishimga amin ekanligini bildirib, oldindan tashakkur ma'nosida yelkamga qoqib qo'ydi va teatr atrofidagi xonadonlardan birontasini ko'rishga orzumand ekanini bildirdi. Men uning muddaosini fahmladimu, o'sha tomonlarga olib bordim va orqa ko'chadagi ro'para kelgan hovliga boshladim. Mehmon apparatini bo'ynidan oldi va hayajon ichida ostonadan hatladi. Kirgan eshigimiz hozir uchastka deb ataladigan oddiy, lekin mevazor, gulzor, nihoyatda didli, havasli odamlarning hovlisi ekan. O'rta yoshlardagi bir xotin sariq luchchak shaftoli terayotgan ekan, bizni ko'rib shotidan tushdi, so'rashdi, yelib-yugurib supaga joy qildi, dasturxon yozdi. Bir necha xil shaftoli keltirib qo'ydi. Mehmon goh menga, goh xotinga qarar, goh uning orqa etagiga razm solar edi. Xotinning o'g'li vrach, kelini o'qituvchi, hozir ikkovi ham ishda ekan. Mehmon hafsalasi sovib, fotoapparatini bo'yniga osdi-yu, alamini shaftolidan oldi, umrida bunaqa shaftolini ko'rmagan bo'lsa kerak, rosa yedi. Shu choq uning ko'zi devorning tagida qunishib turgan kasal jo'jaxo'rozga tushdi. Uning oyoqlari uzun, bo'ynining pati to'kilib qip-qizil go'sht bo'lib qolgan, o'zi nihoyatda oriq edi. Mehmon darrov qo'lini artdi, fotoapparatini bo'ynidan oldi, jo'jaxo'rozga juda yaqin borib cho'kkaladi: jo'jaxo'roz boshini ko'tarib hayron bo'lib turganda bir necha marta suratga oldi. Choy ko'tarib kelayotgan xotin "voy, suratga olaman desalar yaxshi tovuqlarimiz bor, bu kasal edi-ku" deganicha qolaverdi.

Achchig'im keldi, lekin mumkin qadar muloyimlik bilan:

- Jo'jaxo'rozning surati ham gazetaga kerakmi? – deb so'radim.

Mehmon javob bermadi, "ketdik" deb ishora qildi. Xotinga tashakkur izhor qildim.

Ko'chaga chiqdik.

Mehmon bu hovliga, xotinning mehmondo'stligiga shubha bilan qaradi shekilli, xotinning mehmondo'stligiga shubha bilan qaradi shekilli, bir necha hovliga o'zi bosh tiqdi. Men ham qo'yib berdim, orqasidan kirmadim, chunki unga tarjimon kerakmas, odamlarning orqa etagiga razm solishdan boshqa ishi yo'q...

Samovarda o'tirib, birpas dam oldik. Mehmon ko'zimga xunuk ko'rina boshladi: kim aytadi, buni osmonteshar imoratlarni ko'rgan, osma ko'chalarda yurgan odam deb!

Diqqat bo'ldim. Papirosni allaqachonlar tashlab yuborgan edim, shu topda bitta so'rgim keldi-yu, papiros olgan magazinga kirdim. Bilmadim, magazinda qancha turib qoldim ekan, qaytib chiqsam mehmon yo'q. Birpas kutdim, keyin yuragim hovliqib, u yoq bu yoqqa qaradim. Qidirdim. Yigirma-yigirma besh minutning har biri bittadan so'g' tishimni sug'urib olgandek bo'lib o'tdi. Bu kasofat biron hovli yoki biron ko'chaga kirib, gumonsiragan odamiga "dumingni ko'rsat" desa, bunaqa hazilni birov ko'taradi, birov ko'tarmaydi... Bir soatdan ortiq qidirganimdan keyin avtomatdan jiyanimga telefon qildim, voqeani aytdim. Jiyanim tovushidan tashvishda qolgani sezilib tursa ham, menga tasalli berdi va "yo'qotgan joyingizdan uzoqqa ketmang", - dedi. Samovarda yana bir necha minut o'tirdim. Narigi ko'chadagi machitning yarmi qulagan mezanasi ko'zim tushdi. Bu kasofat shuning suratini olgani bormadimikin? O'sha yoqqa bordim.

Machitning ichini, atrofini qaradim, odamlardan so'roqladim - yo'q. Samovarga qaytay deb turganimda yon ko'chadan karnay-surnay, qiyqiriq bilan ikki mashina kuyov-navkar chiqib qoldi. Oldindagi mashinada lunjini shishirib sunray chalayotgan surnaychining yonida turib, beo'xshov o'yinga tushayotgan olabayroq to'n kiygan bir kishiga ko'zim tushdi, sinchiklab qaragam - mehmon! Suyunib ketdim. Yugurib borib mashinaning oldini to'sdim. Mehmonga harchand "tush" deb ishora qilaman, qani endi ko'nsa - menga qarab nuqul muqom qiladi. Kayfi baland. Mashinada tanish odamlar bor ekan, qo'ymasdan meni mashinaga tortib olishdi. Mehmonning mashinadan tushish niyati bo'lmagani uchun mashinani to'xtatib jiyanimga telefon qildim.

Tanish odamlarning aytishiga qaraganda mehmon nima bo'lib to'yxonaga kirib qolibdi. Odamlar uning chet eldan kelgan mehmon ekanini bilib to'rga o'tqazishibdi, to'n kiyg'izishibdi, o'yinchilar uni o'yinga tortishibdi.

Kelinning uyiga keldik, ziyofat zo'r bo'ldi, o'yin-kulgi juda qizidi. Mehmon bu yerda ham ancha ichib qo'ydi. Shu yerdagi doctor bolalar mening tashvishda qolganimni payqab, mehmonni hushiga keltirib berishdi. Mehmon hushiga kelganidan keyin yana aynidi: yana dumli odam qidirib hammaga zehn sola boshladi. Shundan keyin "siz ovora bo'lmang, janob, dumli odamni ertaga o'zim topib beraman" deyishga majbur bo'ldim. Mehmon meni o'pdi, salomatligimga ustma-ust ikki ryumka otdi...

Ertalab mehmonxonaga kelsam mehmon lanj bo'lib yotibdi, lanjki, hech aytgulik emas. Shundoq bo'lsa ham, la'nati, ko'zini ochishi bilan kechagi va'damni so'radi. Men uni pastga olib tushib, achchiq choy ichirdim, nordon narsalar yegizdim, ichkilik zahri biroz sinib ta'bi ochilganidan keyin dumli odam deb bekor ovora bo'lib yurganligini tushuntirishga harakat qildim. Mehmon xafa bo'ldi.

- Sening hukumating butun mamlakat ustiga temir parda tortgan! - dedi.

Bunga gap uqtirish, qorong'u uyga kesak otgandek gap edi. Shuning uchun yon bergan bo'lib, yolg'ondan o'ylab qoldim-da, chuqur xo'rsinib:

- Shuni bilar ekansiz, nima qilasiz meni qiynab? - dedim.

Mehmon chehrasi ochilib yana yolvordi:

- Men sizga bitta dumli odamni qafasga solib ber, olib ketaman deyayotganim yo'q.

Uzoqdan qorasini ko'rsatsangiz bas, mening apparatim ikki kilometrdan oladi!

U desam u dedi, bu desam bu dedi - hech bo'lmadi, nihoyat "seni dumli odamlarga yo'latish qo'limdan kelmaydi, xatarli, hohlasang apparatingni ber, biladigan, udda qiladigan ishonchli kishiga aytib, bironta dumli odamning suratini oldirib beraman" deyishdan boshqa chora qolmadi. Mehmon xursand bo'lib, apparatini qo'limga tutqazdi. O'zi lanj bo'lgani uchun tushgacha yotib dam olmoqchi ekanini aytdi. Men tushdan keyin keladigan bo'lib qaytdim. Tushdan keyin kelsam, mehmon hanuz lanj, yotgan ekan, lekin apparatini tegishli odamga topshirganimni, u kishi butun lentani dumli odamga to'ldirib berishni va'da qilganini eshitib o'rnidan turib ketdi.

- Lekin sharti bor, - dedim, - omonatingizni faqat ketadigan vaqtingizda, samolyotga chiqayotganingizda beradi.

- Ertaga, ertagayoq jo'nayman! – dedi mehmon.

Kelishuvga muvofiq shaharning diqqatga sazovor joylarini ko'rgani chiqdik. Kun qaytguncha yurib, ko'p tarixiy yodgorliklarni ko'rdik, to'g'on-ko'lga bordik, shahrimizning ko'rki bo'lgan yangi ko'chalar, maydonlar, xiyobonlarni kezdik, muzeylarga kirdik.

Mehmonning biron narsaga qiziqqanini, biron joyda to'xtab, biron narsaga qaraganini ko'rmadim. Hamma narsaga o'shshayib qarar, qayoqqa v anima uchun ketayorganini, nima qilib yurganini o'zi ham bilmas, aftidan, kunni kech qilishdan bo'lak muddaosi yo'q edi.

Madaniyat va istirohat bog'iga kirdik. Mehmon hech bo'lmasa shu boqqa, xususan gulu gulzorga qiziqar deb o'yladim, chunki shahrimiz bu boqqa juda bino qo'ygan. Yo'q, gulzorga mehmon qayrilib ham qaramadi, uning diqqatini jalb qilgan birdan-bir narsa bog'ning bir chekkasidan oqayotgan anhor bo'ldi. Buning nimasiga qiziqdi ekan deb qaragam, loy suv qirg'oqdan toshgudek bo'lib, shox-xashak va yana allanima balolar oqib kelayotibdi. Birov sug'orish maqsadida to'g'on solgan, suv to'g'onni urib ketgan bo'lsa kerak. Mehmon iflos suvga xuddi sichqonni ko'rib qolgan mushukdek butun vujudi bilan qarar, chamamda fotoapparati yonida bo'lmaganidan afsuslanar edi; bog'dan chiqib mehmonxonaga tomon ketayotganimizda eski-tuski yig'ib yurgan eshak aravani ko'rganida ham xuddi shu holga tushdi.

Mehmonxona ko'chasiga qayrilganimizda mehmonning gazetasiga qo'l keladigan yana bir hodisa ro'y berdi: shu ko'chadan g'izillab chiqqan "Moskvich" kattakon bir sariq itni urib o'tdi. It vangillab ikki-uch yumaladi, turishga intilib turolmadi, yotib tipirchiladi.

Mehmon goh boshini ko'tarishga urinib, goh oyoqlarini silkib jon berayotgan itga yaqin borib, beixtiyor cho'kka tushdi va apparat izlab yonini paypasladi.

Mehmon ertasiga jo'naydigan bo'ldi. Dumli odamlar surati olingan fotoapparatni qora qog'ozga o'rab aeroportga olib chiqdim va qo'ynimdan bir chekkasini chiqarib ko'rsatdim. Mehmonning ko'zlari yonib ketdi. Xilvatga bordik. Mehmon apparatini olib katak sumkasiga joyladi-yu, chontagidan bir dasta pul chiqardi.

- Sizning haqingizni o'zim bilib beraman, - dedi, - u kishi bilan necha pulga gaplashgansiz?

- Pul to'g'risida hozir gaplashmaymiz, - dedim, - avval suratlarni chiqarib ko'ring, ana undan keyin o'zingiz narx bichib yuborarsiz.

Mehmon yaba minnatdorchilik birdirdi. Samolyotga chiqdi, samolyot Tojikistonga qarab yo'l oldi. Kim biladi, mehmon yurtiga borguncha sabri chidarmikin. Tojikistondayoq lentani chigarar, chiqarsa dumli odamlar o'rnida o'zini ko'radi: men apparatni maktab to'garagiga qatnab, foto ishida mashqini rosa qilgan kichik o'g'limga berib, "mehmon ikkovimiz shahar aylanamiz, sen ketimizdan yurgin, qayerda chap oyog'imni ko'tarsam, mehmonning yakka o'zini suratga olaverasan", degan edim. Bir qancha joyda, jumladan, mehmon anhor bo'yida, eski-tuski yig'ib yurgan eshak arava yonida va jon berayotgan itning ustida turganida chap oyog'imni ko'targan edim. O'g'limning o'zi hushyor bola, g'alati-g'alati paytlarni topgan bo'lsa kerak. Men bu narsani jiyanimga aytmadim, aytsam ham urishmasa kerak, chunki mehmonga ozor berganim yo'q, nihoyati yuziga oyna tutdim.

YILLAR

*O'tdi umrim, voh darig'...
Qadimgi qo'shiq*

Hojimirsiroj avtobusda joy talashib bolalik bir xotin bilan aytishib qoldi. Bir maktab bola ham kelayotgan ekan, shu oraga tushdi-yu, yomon bo'ldi. Bu qoqvoish «shu ishingiz noto'g'ri» deyish bilan-ku, Hojining qorniga qoziq qoqqandek bo'lgan edi, yana «xo'mraymang» degani nimasi?

Hoji birpas zaharini yutib turdi-da, bola avtobusdan tushib ketayotganida, sekin qo'lini uzatib, qulog'ini ushladi va uch buklab turib qattiq qisdi; qisdi, jonining boricha qisdi! Bola, «quloqdan ayrildim» deb o'ylagan bo'lsa kerak, qo'rqib darrov ushlab ko'rdi — yo'q, quloq joyida. U avtobusdan tushib, lovullab turgan qulog'ini ushlaganicha Hojiga qaradi va bisotidagi eng og'ir, eng dahshatli haqoratni ishlatdi, ya'ni «tarbiyasiz!» dedi.

Hoji huzur qilib o'ch olganidan, bolaning so'kkani boshqa so'z topolmaganidan xursand bo'lib, orqasiga suyandi va atrofiga nazar tashladi; qarasa, hamma, ayniqsa shofyorning orqasida kitob ko'rib o'tirgan kishi o'zini kulgidan zo'rg'a tiyib turganga o'xshaydi. «Haromi, meni toza rasvo qilganga o'xshaydi, — dedi o'zicha.— Bu hozir kulib yuboradi, hozir kulmasa keyin, uyiga borib kuladi; bola-chaqasi bilan kuladi! Nega men u itvachchanning qulog'ini shartta uzib qo'liga bermadim?»

Hojimirsiroj shoshib avtobusdan tushdi, bolaning ketidan ketdi. Bola hamon qulog'ini ushlab borar edi; bir orqasiga qarab Hojini ko'rdi-yu, jadallab muyulishdagi kattakon ikki qavatli binoga kirib ketdi. Hoji uni bu yerga qochib kirdi degan o'yda eshikning oldida uzoq poylab o'tirdi. Quyosh botdi hamki, bola chiqmadi. Hoji asta eshikni ochib kirdi. Bolani pastdan topolmay, oyog'ining uchida yurib ikkinchi qavatga chiqqan edi, kimdir zinaning ustidagi chirog'ini yoqib yubordi. Hoji bir cho'chib tushdi va yuqoriga qaradi. Yuqorida o'ziga ma'lum Orziqul turar edi. Hoji uni qaerdadir qorovullik qiladi deb eshitgan, lekin qaerda ekanini bilmas edi.

— E, ha, Orziqul, — dedi, — bu yerda nima qilib yuribsiz? Shu yerdamisiz?

— Ha, biz shu yerda, — dedi Orziqul, to'ning yengini kiyib. — O'g'limizga shu yerdan joy tekkan. Siz nima qilib yuribsiz?

Hoji gangib qoldi. U, «Orziqulning o'g'li yaxshi yigit chiqdi, hozir bitta o'zi o'ttiz ikkita mashinaga qarar emish» deb eshitgan, lekin uning shunday joyda turishini xayoliga ham keltirmagan edi.

— Shunaqami, — dedi Hoji boshqa so'z topolmay, — bu joy o'g'lingizga tekkan ekan-da, men o'zingizga tekkan deb eshitgan edim... Buyursin... Shunday o'tib ketayotgan edim, esimga tushib qoldingiz, bir kiray dedim, Orziqul uyida bo'lsa, qulluq bo'lsin qilib chiqay...

— Juda soz bo'пти-da, Hojim! Ko'p yaxshi qilibsiz. Qani kirsinlar... Yo'q, yo'q, kavushni ichkariga yechadilar... Zab kelibsiz-da. O'zim ham sizni bir aytib kelaman, birpas gapirishib o'tiramiz deb yurgan edim.

Orziqul bu gapni mehmonning ko'ngliga bo'lib aytmadi, rostdan ham Hojimirsirojning bir kelishiga orzumand edi. Lekin, rostini aytganda, Hojini uyiga taklif qilishdan murodi birpas gapirishib o'tirish emas, unga o'z turmushini ko'rsatish edi. U, uy-joyini, maishatini ko'rsatish bi-lan maqtanmoqchi emas, chunki qo'lga kirgizgan narsasi o'z qadr-qimmatidan yuqori bo'lgan odam maqtanadi. U faqat haqiqatni aytmoqchi, «cho'loq cho'loqligidan, kambag'al kam-bag'alligidan norizo bo'lsa, xudoning qahri keladigan» zamonda xokisor bo'lgan odamlarning o't kechib, suv kechib olib borgan kurashlari natijasida turmushlari qanday o'zgarganligini ko'rsatmoqchi, xolos. Orziqul bu haqiqatni ko'rsatish bilan ta'na qilmoqchi ham emas, chunki ta'na qilish — qattiq o'pkalash degan

so'z. Hojidan nima deb o'pkalaydi? «Shuncha yil sening zavodingda ishlab qornim ham to'ymadi, ochdan ham o'lmadim; sen meni ot qatori ko'rar eding; toypaxtalar ostida qolib qovurg'am singanda kasalimni mahalla boqqan» deb o'pkalaydimi? Hoji shunday qilmasligi ke-rak emishmi? Zavod egasi-ya? Lekin Hoji o'sha vaqtda shunday qilmasam bo'lar ekan, deb hozir aytishi mumkin va aytadi ham, chunki shu gap bilan birovning ko'nglini yumshatib bir piyola choyini ichadi.

Orziqul Hojini koridorning oxiridagi eshikka — o'zining bo'lmasiga boshladi. Bu bo'lmada balkonga chiqiladigan eshikning tutqichiga ilingan allaqanday bir xaltadan bo'lak hamma narsa Hojining ko'ziga qalbaki ko'rindi shekilli, butun jihozlarni alohida-alohida ko'zdan kechirdi, hatto devorlarni chertib ko'rdi.

Orziqulning kelini Tojixon kirdi. U, mehmon bilan ko'rishib, narigi uyga taklif qiddi. Orziqul Hojini oshxo-naga boshlab chiqdi. Oshxonada Murod xarita ko'rib o'tirar edi.

— Keldingmi, o'g'lim, — dedi Orziqul, — mana Hoji bobong ham keldilar.

Murod darrov turib Hoji bilan so'rashdi va nazokat bilan unga joy ko'rsatdi.

— Keling, Hoji bobo. Ko'rinmaysiz, kelmaysiz...

— Barakallo, o'glim, barakallo,— dedi Hoji kursiga ehtiyot bilan o'tirayotib. — Umringiz uzoq bo'lsin. Ko'pdan-ko'p xursand bo'ldim... O'g'il degan shundoq bo'lsin, otasini rozi qilsin. Ko'p xursand bo'ddim. Xo'p... Bu gilam... bu gilam-ni necha pulga oldingiz?

— Esimda yo'q. Ancha bo'ldi olganimizga.

— O'tgan hafta bozorga bir gilam chiqdi, gilammisan gilam edi-da. Bir ming uch yuzga savdo qilib, Qodiralining o'g'liga olib berdim. Gilam tanigan odam ikki mingga indamasdan oladi. Shunaqa narsalar kerak bo'lsa menga aytib qo'ying. Xo'sh... yashang, o'g'lim, kam bo'lmang. Endi Orziqul oyog'ini uzatib, bahazur yota bersa ham bo'lar ekan. Biz burun zamonda shuncha davlat bilan ham bu xilda orzu-havas ko'rgan emasmiz. Endi ishlamassiz-a, Orziqul?

— Nega ishlamas ekanman, qirqto'rtinchi maktabda qorovullik qilaman. Men ishlamasdan turolmayman... o'rganmaganman...

— Ana shu chakki-da, Orziqul, ana shu chakki! Noshukurchilik...

— Noshukurchilik bo'lsa ham o'rganmaganman.

Murod kuldi:

— Ko'rdingizmi, o'rganmaganlar! Bu kishini ishlash huquqidan mahrum qilishga haddim sig'maydi.

Tojixon ovqat keltirib qo'ydi. Ovqat vaqtida Hoji hech kimga so'z navbati bermay, burungi zamoni yomonlab ketdi. Ma'lum bo'lishicha, burun zamonda, zavod egasi bo'lishiga qaramay, u ham jabr ko'rgan ekan: uezd hokimi «akangizni mingboshi qilaman» deb uch ming yigirma yetti so'm pulini yeb, saylovda degrezlik Isomiddin degan jallobni saylagan ekan. Tojixon «piq» etib kulib yubordi va Murodga qaradi:

— U qanaqa saylov? — dedi.

— Men qayoqdan bilay. Dada, u qanaqa saylov?

Orziqul anchadan keyin javob berdi:

— Mingboshi saylov deb eshitar edim-ku, hech ko'rgan emasman... Qanaqa saylov bo'lar edi, mana Hojim aytdilar-ku... Obbo xotintaloq-ey, shunaqa qilgan deng, Hojim!.. Tojixonning kulishi, Orziqulning so'zidagi kalaka ohangi Hojiga yoqmadi. U, kichkina pichoqchasi bilan suyak tozalar ekan, so'zni boshqa, bularga xush keladigan mavzuga burish niyatida birdan so'radi:

— O'g'lim, — dedi, — staxanovchilik deysizlar, buning hikmati nimada? Juda ko'p narsalarni aqlim ola bermas edi, endi sekin-sekin fahmlayapman. Lekin shu staxanovchilik hech aqlimga sig'maydigan ish bo'lib chiqdi. Burungi zamonda bitta

odam, mening bilishimcha, juda nari borsa uch yarim pud paxta terar edi, hozir yigirma besh pudga yetkazib terar emish. Mana, siz, bitta o'zingiz o'ttiz ikkita mashinaga qarar emishsiz...

Murod miyig'ida kulib, Tojixonga qaradi:

— Tojixon, siz ayting, nima uchun hozirgi odamlar Hoji boboning aqlariga sig'maydigan ishlarni qilishadi? Ayting, siz ham staxanovchi-ku.

Tojixon javobga lab ochganida eshik taqilladi-yu, tu-rib ketdi. Javobni Murodjon o'zi berdi:

— Staxanovchilikning hikmati shundaki, hoji bobo... o'zimizda bir maqol bor-ku: «Birovning ishiga saratonda qo'l sovqotadi». Staxanovchilikning hikmati hammadan burun shundaqa, men boshqaradigan o'ttiz ikkita mashina ham, bu mashinalar bilan kilinadigan ish ham birovniki emas. Bu — bir...

Eshikni taqillatgan O'lmas ekan, yo'laqda onasiga nima to'g'ridadir quvona-quvona so'zlayotgan tovushi eshitildi. U, shu quvonchini otasiga ham aytish uchun bo'lsa kerak, shoshilib kirgan edi, ne ko'zi bilan ko'rsinki, hali avtobusda «tarbiyasizlik» qilgan kishi o'tiribdi! O'lmas ixtiyorsiz qulog'ini ushlab, sekin yotoqqa tomon burilgan edi, Murod to'xtatdi:

— Xo'sh, o'rtoq komandir, qanaqa kino ko'rdingiz?

Bolani tanib, Hojining esi chiqib ketdi. «Obbo haromi,— dedi ichida, — hozir arz qiladi. Agar arz qilsa, cho'nta-gimga qo'l soldi deyman!»

— O'rtoq komandir tankist bo'lar emishlar, - dedi Tojixon kulib. - Uchuvchi bo'lishdan aynibdilar... O'lmas, mehmon bilan so'rashmaysanmi?

O'lmas so'rashgani qo'l uzatdi. Hoji uning qo'lini olar ekan, o'rnidan turdi:

— Endi men ketay, bemahalg qolmay, - dedi.

U, bolaning shikoyat qilishidan va buning natijasida o'ng'aysiz ahvodda qolishidan qo'rqmasa ham bo'lar edi, chun-ki O'lmas hech shikoyat qilib o'rgangan bola emas. Orziqul uni pastgacha kuzatib xayrlashdi. Hoji ko'channing u yuziga o'tib, bitta-bitta qadam tashlab borar ekan, o'ylar edi: «Mashina ham, bu mashinalar bilan qilinadigan ish ham o'zingniki... tankist... tank ham o'zingniki! Yillar, yillar o'tdi! O'tgan bu yillar dunyoni ostin-ustun qildi!..»

1939

AYB KIMDA

Hamroev kechki ovqatdan keyin birpas cho'zilmoqchi bo'lgan edi, to'g'ri kelmadi: narigi uy to'polon — bolalar bir-bi-rini yostiqbilan urib o'ynayotibdi; soat sakkiz yarimda majlisga borish ham kerak. Kecha Hamdam ota-onalar majlisi bo'lishi to'g'risida maktabidan qog'oz olib kelgan.

Hamroev hech qachon majlisga borgan emas, ammo fursati bo'lganda bir tayyorlanib bormoqchi va bola tarbiyalashni bil-magan yoki bu ishga sovuq qaragan o'qituvchilarni uyaltirmoqchi edi. Bu niyat uning xotini Sobiraxonga juda ma'qul bo'ldi.

— Gapiring, izza qiling! Bolalar maktabda o'qib qayta bevosh bo'lib ketyapti. Siz uyda yo'q vaqtlarda Hamdamingizning dastidan menga kun yo'q. Ilgarilar urib yengar edim, endi uray desam, qochib tomga chiqib ketadi, tomda turib menga tilini ko'rsatadi.

Hamroev qo'yin daftariga nimalarnidir yozdi.

— Xo'sh, tag'in nimalar qiladi?

— Tagin... ursam «baribir og'rimaydi» deb xir-xir kuladi... Ha, aytgancha, bir yildan beri biron marta «aya» dega-nini eshitganim yo'q, hamisha «Turondot» deydi.

Hamroev kulib yubordi. Bu laqabni Sobiraxonga o'tgan yili bayramda birovnikiga mehmon bo'lib borishganida o'zi qo'ygan va shu bilan hammani kuldirgan edi.

— «Turondot» deydimi-a? Lekin buni majlisda gapirib bo'lmaydi, chunki... lekin bir tomondan gapirilsa ham bo'ladi, bola degan kattalarning gapini gapirmasligi kerak.

— Albatta! Maktabda shunaqa narsalarni o'rgatmasa nimani o'rgatadi? Quruq ilm bilan bola bola bo'lar ekanmi?

Hamroev Sobiraxonning shikoyatlarini, gazetalarda o'qigan, odamlardan eshitgan tarbiyaga doir gaplarni yozib qo'yin daftarini to'ldirdi, keyin bularning hammasidan xulosa chiqardi:

— Men biron qog'ozga o'qimasdan qo'l qo'ysam, sen biron ko'ylakning yoqasini qiyshiq qadab qo'ysang, ishga sovuqqonlik bilan qaraganimiz uchun javobgar bo'lamiz, nima uchun bola tarbiyasiga sovuqqonlik bilan qaragan o'qituvchiga qonun yo'q, qani, chaqir bu yoqqa Hamdamni!

Narigi uydan, uvadasi chiqib ketgan yostiqni ko'tarib, Hamdam chiqdi.

— O'tir, bu yoqqa! Xo'sh, sen nima uchun ko'cha bolalariga o'xshab axloqsizlik qilasan!

Hamdam yostiqni kursiga qo'yib ustiga o'tirdi va onasiga qaradi.

— Nima qildim?

— Men so'rayotibman, menga qara! Nima qilganingai bilmaysanmi? Nima uchun oying urganda... xayr, bu ham mayli. Nima uchun oyingni «aya» demay... yo'q, nima uchun tomda turib, ayangga... umuman, tomlarda yurar emishsan, yer ko'tarmaydimi? Maktabda senga shuni ta'lim beradimi? Qani daftarlaring?

Hamdam ayasiga qaradi.

— Qachon men tomda yuribman?

— Yo'q, tomni qo'y, menga daftarlaringni ko'rsat! Bu yil o'qish boshlangandan beri nechta «a'lo» baho olding?

— Bitta ham... yomon baho olganim yo'q. Mana...

Hamroev daftarlarini varaqlay boshladi.

— Xo'p, hozir ko'ramiz... «yaxshi»... «o'rta»... «o'rta»... Qani «a'lo»? Ruschadan nima uchun «yaxshi»?

— A'lo o'qisam ham o'qituvchimiz «yaxshi» qo'yadi, «a'lo»dan «yaxshi» yaxshi deydi.

— Ha-ha! Hali siz yolg'on gapirishni ham bilasizmi?! Qani, beriroq kel, ko'zimga qara! «Yaxshi» yaxshi deydimi?

Hamdam yolg'on gapirishning bunday oqibatini umrida birinchi ko'rishi edi, yig'lab yubordi.

— Menga qara deyman! Kim o'rgatdi senga yolg'on gapirishni? Qaysi domlang? Sobiraxon aralashdi:

— Qo'ying endi, minba'd yolg'on gapirmaydi. Voy, tavba, ruschadan nega «yaxshi», baloday gapiradi shekilli-ku!

Hamroev Hamdamning qulog'idan cho'zib, o'ziga qaratdi.

— Tag'in yolg'on gapirasanmi? Bundan keyin yolg'on gapiradigan bo'lsang, bilib qo'y, men oyingga o'xshab og'rimaydigan qilib urmayman-a!.. Shu yolg'on gapingdan keyin ruschadan «yaxshi» olganingga ham ishonmayman. Qani, xo'sh, masalan, choynakning qopqog'ini ruscha nima deydi? Samovarning jo'mragini nima deydi?

Hamdam ikkovini ham bilmadi va yig'laganicha nariga uyga kirib ketdi. Hamroev qo'yin daftarini olib nimalarnidir o'chirdi, yana nimalarnidir yozdi.

— Yo'q,— dedi daftarini cho'ntagiga solib,— bu ishga jiddiy qarash kerak. Shunday bo'lgandan keyin majlisga jiddiy tayyorgarlik ko'rib borilmasa bo'lmaydi. Tarbiyaga doir kitob ko'p.

— Soat sakkiz bo'ldi,— dedi Sobiraxon.

Hamroev o'ylanib qoldi: borsa, albatta gapirishi kerak, gapirmaydigan bo'lsa borishning keragi yo'q. So'zga chiqqanda gapni nimadan boshlaydi, nima to'g'rida gapiradi va qanday xulosa chiqaradi.

—Yo'q, bu xilda borishdan foyda yo'q, Turondot,— dedi,— bu safarcha siz boring. Men yanagi safar jiddiy tayyorlik ko'rib boraman.

— Qo'ysangiz-chi! Umrimde bormagan joyimga qanaqa qilib boraman. Mening borishimdan nima foyda?

— Foyda bo'lmasa ziyon ham yo'q-ku!

Er-xotin foyda-ziyon to'g'risida tortishib soatni sakkiz yarim qilishdi. Hamdam chiqdi.

— Nima qilib o'tiribsizlar? Direktor juda tayinlagan edi, xatni topshirmagandirsan deb ertaga meni urishadi.

— Oying bormaydi, borishidan foyda ham yo'q, men yanagi safar boraman.

— Mudir so'rasa shunaqa deymanmi?

— Nega? Kap-katta bo'lib shunga ham vaj topolmaysan-mi? Dadam ishdan kech keldi, oyim betob yotibdi degin!

Hamdam dadasiga qaraganicha uzoqturib qoldi. U, ertaga xuddi shunday deydi.

1940

XOTINLAR

Asqar ota inqilob uchun qurol ko'targan o'zbek ayollari-dan Ma'rifatxon voqeasini eshitganidan beri uning qabrini ziyorat qilish niyatida yurgan edi. Qish kunlarining birida qulay payt keldi: bir necha ovchi o'sha tomonga — daryo bo'yiga ovga chiqadigan bo'lib qoddi. Asqar ota shularga qo'shildi.

Miltiqlar taxt, otlar tayyor, lekin kimningdir qush olib kelishini kutishar edi. Asqar ota ko'ziga yuvoshroq ko'ringan bir otni sinamoqchi bo'lib mingan edi, ot anhorga intildi. Shu onda mayin bir tovush:

— Otajon, sug'ormang! — dedi.

Asqar ota otning boshini tortib, orqaga qaradi. Paxtalik nimcha, qo'pol ag'darma etik kiygan yoshgina bir juvon turar edi.

— Yo'q, qizim, sug'ormoqchi emasman. Bu otlarning ichida yuvoshrog'i qaysi?

— Yuvoshrog'imi? Mening otimni mina qoling.

— O'zing-chi?

— Menga baribir.

Bu gap Asqar otaga, umrida bir marta ot minib, o'zini zo'r chavandoz hisoblagan yosh bolaning qo'rsiligiday tuyuldi.

Qushga ketgan kishi qushni olib keldi. Ovchilar otlanishdi. Asqar ota juvonning otini mintani ikkilanib turgan edi, o'zi jilovidan ushlab:

— Mining, ota! — dedi.

Asqar ota noiloj mindi. Juvon saroyga kirib ko'k toy minib chiqdi. Toy uning ostida gijinglar, o'zini u yoqdan-bu yoqqa tashlar edi. Buni ko'rib Asqar otaning kayfi uchib ketdi.

— Qizim, bo'lak ot yo'q ekanmi?

— Nima edi?

— Bu oting... ovga yaramaydi.

— Men ovga bormayman, otajon, ikkinchi MTS ga ketyapman. Juvon toyni bemalol yengib ketayotgan bo'lsa ham qishloqdan chiqquncha Asqar ota juda toliqib ketdi, chunki toy har o'ynoklaganda entikib nafasi ichiga tushib ketar edi. Juvon buni payqab borayotgan ekan:

— Xavotir bo'lmang, ota, yikilsam yer ko'taradi, - deb kuddi.

— Xavotir bo'lmayman, qizim, lekin bu oting gaplashib ketgani qo'ymayapti-da. Alishtirib olsang gaplashib, chaqchaqlashib ketar edik.

Ovchilar xiyla ilgarilab ketdi. Juvon tizginni sal bo'shatgan edi, shunga mahtal bo'lib turgan toy birdaniga ko'tarib ketdi. Asqar ota avval qo'rqdi, keyin juvonning ot chopishini ko'rib shunchalik zavqi keldiki, otiga ustma-ust qamchi bosganini o'zi ham bilmay qoldi. Juvon saman ot minib uni kutib turar edi.

— Otga juda epchil ekansan-ku, qizim! Barakalla-e... Kolxozda nima ish qilasan?

— MTS da traktorchim.

Asqar ota uni boshdan-oyoq kuzatib chiqdi. Jo'nashdi. Ikkala ot bir qiyomda, baravar qadam tashlab borar edi.

— Otga ham ishing tushib turadimi?

— Hozir uncha ishim tushmaydi.

— Ilgari ishing tusharmidi? Kuyoving nima ish qiladi?

— U kishi ham traktorchi edilar. Hozir frontda.

— Qachon ketgan?

— Urush boshlangan kunlari.

— Farzand bormi?

— Bor. O'g'lim bor. Otni o'rganishimga shu bola sabab bo'lgan.

— Bola sabab bo'lgan?

— Ha. Men sizga aytсам, otajon, urushdan ilgari bizdan xomlik o'tgan ekan: uy qilibmiz, ro'zg'or qilibmiz; o'rtog'im katta-katta topib kelganiga, men yaxshi-yaxshi tikkanimga, pishirganimga xursand bo'lib yura beribmiz. Men yetti yillik maktabni bitirganimga keyin o'rtog'im «bas, kamlik qilsa keyin o'qiysan» dedilar. Ishlamadim ham. Shu bilan «uy qizi» bo'lib qolaverdim. Buning oqibati shu bo'ldiki, urush boshlangandan keyin tengqurlari^m joy-joyini topib olganda men shoshib qoldim; ularning erlari ko'ngilla-ri o'sib jo'naganda, mening erim o'ksib jo'nadi... O'rtog'im jo'nagan kuni ertasiga kechqurun hovliga Komila xolam keldilar. O'zingiz bilasiz, u kishi frontga ketgan yigitlarning hammasini ham o'z farzandlariday ko'radilar; hol-ahvol so'radilar, keyin: «Qani endi, qizim, yurtдан qarzingni uz, qo'lingdan nima ish keladi?» dedilar. Alamimga chidolmay turgan edim. «Uy qizi bo'lib o'tirishdan boshqa hamma ish keladi!» deb javob berdim. O'g'lim olti yarim oylik edi. «Undoq bo'lsa, — dedilar, — bolang to'g'risida tashvish tortma, men bola boqishni sendan yaxshi bilaman». Oradan bir hafta o'tgandan keyin meni MTS ga boshlab bordilar. Shu kishining ukalari brigada mexanigi ekanlar. Shu kishining qo'llarida ikki oy juda qatgiq ishladim. O'n besh kunlik sinovdan keyin traktorchi nomini oldim. Tengqurlarim ichida yuzim yorug' bo'ddi. Bolaga butkul Komila xolam qaradilar. Men kuniga bir marta peshinda ro'para kelgan otni minib, emizgani kelar edim. Otni shunda o'rganganman...

— Kuyoving, «kamlik qilsa, keyin o'qirsan» deb seni qiynab qo'yibdi-da!

— Mendan ko'ra o'zi ko'p qiynaddi. Uyda o'tirishimga o'rganib qolgan emasmi, ko'chaga chiqishim sog' tishini sug'urib olganday bo'ldi. Shunday bo'lishini bilar edim. Bir xatida

bunday debdi: «Katta poxoddan keyin hozir dam olib o'tiribmiz. Juda charchaganman. Bilasizmi, kishi charchagan vaqtida ko'ngilni g'ash qiladigan xayollarga boradi. Hozir soat to'qqizdan yigirma minut o'tdi. Men sizga xat yozib o'tiribman.

Shu minutda siz nima qilib o'tirgan ekansiz?..» Men bu gapga uncha og'rinmadim, erkak kishi ba'zan shunaqa yuragi torlik qiladi, deb qo'ya qoldim. Oradan uch kun o'tmay yana xat keldi. «Yangi yilga oz qoldi, — debdi, — yangi yilni qaerda qarshi olasiz? O'rtoqlaringizni uyga chaqirasizmi, o'zingiz biron yerga borasizmi? Uyga chaqirsangiz Qrimdan nomingizni yozdirib kelgan piyolamda o'zingiz choy iching!» Men bunga kishqacha javob yozib, «Yangi yil siz eson-omon kelgan kuni kiradi» dedim. Bu xatim borib yetmasdan tag'in xat keldi:

«Yangi yil kechasi tushimga kirdingiz: kimningdir ayvonida birov bilan gaplashib turibsiz. Tong yorishganda uyga qaytib keldingiz, betingizni yuvmasdan, uxlab yotgan bolaning yuzidan o'shshngiz...» Bu gap jon-jonimdan o'tib ketdi.

Juvon engashib otning yolini siladi. Uning harakati, o'pkasi to'lib, gapdan to'xtash uchun bahona izlayotganini ko'rsatar edi. Asqar ota buni fahmlab, o'zini bilmaslikka soldi. Juvon anchadan keyin qomatini rosladi va qor bosib yotgan uzoq adirning etagida qorayib turgan qishloqni ko'rsatdi.

— Ikkinchi MTS hu o'sha yerda. Men ana u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi. Lekin sizni nariroqqacha kuzatib, katta yo'ldan keta qolay. Aytganday, ovga miltiqsiz boryapsiz-ku, otajon?

Juvon boshda MSTga boraman deganda Asqar ota MTS ni negadir daryo bo'yiga yaqinroq yerda deb o'ylagan ekan, hozir hayron bo'lib qoldi. U o'zining niyatini aytib, agar juvon ovga boradigan bo'lsa, MTS ga birga borishini aytdi. Juvon Ma'rifatxonga juda ixlosmand ekan, bu taklifni darrov qabul qildi. Bular, ovchilarga «ketaveringlar»

ishorasini qilib, so'qmoqqa burilishdi. Ovchilar ko'chma qumlar orasiga kirib, ko'zdan yo'qoldi.

Qishloqning kiraverishida talay bolalar muz tiyg'an-moqda edi. Bular ikkita otliqni ko'rib, yo'l bo'yiga tizilishdi. Otliqlar yaqinroq kelganda yetti-sakkiz yoshlardagi qiz bola bir qo'li bilan to'nning ustidan ishtonini mahkam ushlab, ularga qarshi yugurdi.

— Sobiraxon opa!

Juvon otning boshini tortdi.

— Opang o'rgilsin! Beri kel, qo'lingni ber! - juvon qizni otga mindirib oldi. — Voy, muzlab ketibsan-ku! Kimning qizisan?

— Bozorvoy akaning... Tog'amning bayroqlarini qachon qaytib berasiz? Olib ketgansiz-ku...

— Voy, Normat akaning jiyani bo'lasanmi? ~ dedi ju-von va Asqar otaga tushuntirdi. - Kuzgi shudgorda ko'chma qizil bayroqni biz olgan edik, shuni aytayotibdi... Tog'ang uydamlar?

— Tog'am rayonga ketganlar. Ukachamga beshik olib keladilar.

Kattakon bujun ostidagi qizil darvozadan temir bochka

yumalatib chiqqan bir mo'ysafid qomatini rostlab bularga bir qaradi-da , yugurganicha kirib ketdi. Bular yetib borguncha darvozadan uch kishi chiqdi. Bular, kichigi yigirma, kattasi o'ttiz yoshlardagi nihoyatda kelishgan yigitlar edi. Bu-larning juvonga qilayotgan muomalasini ko'rib Asqar ota yo'l bo'yi uni sansirab kelganidan qattiq xijolat tortdi. Yigitlar, keyinchalik kelgan haligi mo'ysafid ham, uni shunchalik izzat qilishar ediki, Asqar ota bu juvonning oddiy traktorhigina ekaniga shubhalanib qoldi. Biroqorada o'tgan butun gap remont, ehtiyot qismlar, brigada, yonilg'i to'g'risida bordi va hatto hazil, o'rni kelib, qilingan bir-ikki askiya ham shu mavzudan chetga chiqmadi. Asqar ota er-kaklar qoshida ko'p muhtaram xotinlarni ko'rgan, lekin ularning ko'pchiligi rais, mudir, direktor deganday rahbarlik o'rindagi xotinlar edi. Bu oddiy traktorchi juvonga bo'lgan ehtirom uni ayrim o'ringa qo'yar edi. Asqar ota ichida «Ering haligiday xatlar yozgan bo'lsa, seni yaxshi bilmas ekan; sen o'z qadringni bilasan, o'z qadrini bilgan xotinga erkak kishi yomon ko'z bilan qaragani botinolmaydi» deb qo'ydi; bu gapni hozir o'ziga aytgisi va erining o'sha xatiga nima deb javob yozganligini so'ragisi kelar edi.

Biroq hash-pash deguncha yetti-sakkiz chokdi xotin-xalaj to'planib bu gaplarning mavridi bo'lmay qoldi. Bular Sobiraxonning yoru do'stlari, o'rtoqlari edi. Asqar ota bu hurmatli juvon boshqa xotindan raftori bilan ajralib turar degan bir o'yda edi, biroq Sobiraxon yoru do'stlari orasida shularning biri bo'lib qolganini ko'rib, ajablendi. Bular kimningdir uyiga kirishganda, Sobiraxon hatto to'rga o'tgani ham unamadi. Boshqalar uncha qistashmadi ham. To'rga Asqar ota bilan o'rta yoshlardagi ikki xotinni o'tqazishdi. Asqar ota shuncha xotinning ichida yakka o'zi bo'lganligidan nechukdir o'ng'aysizlanar va har qaysiga alohida-alohida «yaxshimisiz» der va duo qilar edi.

Deraza yonida turgan kimdir:

— Oqsoqol kelyapti, — dedi.

«Oqsoqol» deganda Asqar otaning ko'z oldiga o'z tengquri biron mo'ysafid kelib, ancha yengil tortgan edi, eshikdan qirq yoshlardagi bir xotin kirdi. Hamma o'rnidan turdi. Asqar ota ham turmoqchi bo'lgan edi, oqsoqol yetib kelib yelkasidan bosdi.

— Qimirlamang, otaxon! Siz kelganda biz tursak yarashadi, biz kelganda siz tursangiz xunuk ko'rinadi.

Oqsoqol qishloq Kengashining raisi edi. U, Sobiraxon bilan quchoqlashib ko'rishdi, yuz-ko'zidan o'gosh; shu payt ob-rez bo'yida piyoz to'g'rayotgan bir qizga ko'zi tushib:

— Bahri! Hu, afting qursin! — dedi.

Bahri, rangi bo'zarib, qo'lidan pichoq tushib ketdi.

— Nima qiddim, opajon?

— Dard!

Bahri ko'zi javdirab hammaga bir-bir qaradi va birdan qizarib, ko'ziga yosh keldi.

— Nima gunohqildim!..

— Nega eringga xat yozmaysan?

— Voy bundan bo'lak ham tuhmat bormi? Nega xat yozmas ekanman? Mana, so'rang!

— Xat yozmasligingni bular biladimi, ering biladimi? Ma, o'qi-chi, xat yozar ekansanmi, yo'qmi?

Xatni Sobiraxon olib, ko'k qalam bilan ostiga chizil-gan yerini o'qidi:

«... Bahrixon bir qo'y bilan bir ko'ylaklik atlas muko-fot olgan ekan. Shuni nima uchun olganligini so'rab ikki martaba xat yozdim, aytmadi. Mumkin bo'lsa, o'rtoq Ibrohimova, shu to'g'rida menga o'zingiz ma'lumot bersangiz...»

— Xo'sh? - dedi oqsoqol.

Bahri yengi bilan ko'z yoshini artar ekan, kulimsiradi.

— Xat yozmaydi demabdilar-ku! Shoshmang, opajon, men sizga tushuntirib beray. U kishi o'tgan yili «Qizil yulduz» ordeni olganlarida «ordenni nima uchun oldingiz?» deb uch marta xat qildim, uchala xatimga ham «seni mudofaa qilishda ayrim ish ko'rsatganim uchun oldim» deb javob qaytardilar, anig'ini hech aytmadilar. Men ham mukofotni nima uchun olganligimni aytmadim, xatlariga «sizni esimdan chiqarmaganligim uchun oldim» deb javob berdim.

Jiddiy gap kulgi bilan tugab, oqsoqol uni nohaq urishgani uchun o'sal bo'ldi. Asqar ota, Bahri hech bo'lmasa o'zicha do'ng'illab qo'yar deb o'ylagan edi, undoq qilmadi. U, boyagiday ochilib, ishini qilaverdi. Shundan keyin Asqar ota unga alohida e'tibor bilan razm solgan edi, ko'ziga juda yosh ko'rindi.

— Nechaga kirding, qizim?

Bahri Asqar otaga yer ostidan bir qarab, so'ng javob berdi:

— O'n sakkizga kirsammikin, kirmasammikin, deb o'ylanib yuribman.

Oqsoqol, Asqar ota bu savolni nima uchun berganini fahmlab, tushuntirdi:

— Ering diymizu, lekin u yigitga hali tekkan emas, so'z bergan, xolos... Urushga ketayotganda nima degansan, Bahri?

«Agar sizdan bo'lakni desam, dushmandan ortgan o'qlaringizdan biriga ko'ksim nishona bo'lsin». Shundoqdeganmisan?

Bahri qizarib, javob bermadi. Asqar otaning nazarida, Bahrining bu so'zi gul ko'tarib, ashula aytib oh chekib, zo'r kelganda hatto picha ko'z yoshi to'kib arz qilinadigan, lekin anchayin qarshilikka uchrasa chok-chokidan so'kilib ketadigan muhabbatning emas, gulsiz, ko'z yoshisiz arz qilinadigan va qarshilikka uchragan sayin kamol topadigan muhabbatning ifodasi edi. Birinchi xil muhabbat tilda, ikkinchi xil muhabbat dilda bo'ladi. Birinchi xil muhabbatdan gul bilan ko'z yoshi olib tashlansa, chunonchi, parranda muhabbatidan farq qilmaydi. Parranda bilan inson orasida qancha farq bo'lsa, birinchi xil muhabbat bilan ikkinchi xil muhabbat orasida ham shuncha farq bor. Asqar ota shu so'zlarni ko'nglidan o'tkazdi-yu, Bahriga nisbatan ko'nglida mavj urgan mehrini ifodalaydigan biron kalima ham so'z topolmay, faqat:

— Umring uzoq bo'lsin, qizim! — dedi.

Uy egasi dasturxon yozar ekan:

— Umridan shuncha uzoq bo'lgandan keyin, xudo xohlasa umri uzoq bo'ladi, - deb so'z o'yini qildi.

Kimdir «piq» etib kulib yubordi. Nima gap ekanini anglay olmagan Asqar ota o'zidan-o'zi qattiq xijolat tortdi. Oqsoqol buni fahmlab, tezroq uni xijolatdan chiqarishga shoshildi.

— Qishlog'imizda Umri, Umriniso degan bir xotin bor edi, shuni aytayotibdi, — dedi.

Asqar ota bu javobga qanoat qilmay:

— Kim o'zi u, qanaqa xotin? — dedi.

Uning savoliga oqsoqol ham va boshqa hech kim ham javob bermadi. Og'ir jimlik cho'kdi. Shunday jimlik cho'kdiki, bu xildagi jimlik aytgani til bormaydigan, eslashni ko'ngil ko'tarmaydigan biron dahshatli fojiaga uchrab halok bo'lgan kishining nomi bexosdan tilga olingan vaqtda bo'ladi. Jimlik uzoq davom etdi. Buning sirini anglay olmagan Asqar ota yana so'z qotgani istihola qildi.

Sobiraxon qo'ynidan bir dasta qog'oz chiqarib oqsoqolga berdi va sekin:

- Bo'taboy aka rayonga ketgan ekanlar, shuni berib qo'yasiz, — dedi. — Biz otam bilan daryo bo'yiga bormoqchimiz.

Bu kishi Ma'rifatxon opaning qabrini ziyorat qilmoqchi ekanlar, birga borib kelaylik, dedilar. Qaytishda tusholmasmiz...

Ma'rifatxon nomi aytilishi bilan suhbatga yana jon kirdi. Ayollardan ikki kishi bular bilan birga boradigan bo'ldi. Bulardan biri qishloq maktabining qorovuli va farroshi — Qumriniso degan nimjongina bir xotin, ikkin-chisi - frontcha ishlaydigan yoshlar brigadasiga yaqinda brigadir bo'lgan yigirma besh yoshlardagi Risolat degan norg'ul bir juvon edi. Risolatning eri askarlikka 1942 yilning bahorida ketgan va o'shandan beri goh Leninoboddan, goh Olmaotadan xat yozar ekan.

Jo'nagani o'tlanayotgan oqsoqol:

— Sobiraxon, Bahrini ham olib boringlar, o'ynab kelsin, - dedi.

Bahri borgisi kelsa ham, nimaningdir andishasini qilib turgan ekan shekilli, bu gapni eshitib go'yo qanot chiqardi. U, hammadan burun o'tlanib, yo'lga chiqib turdi.

Jo'nashdi.

Bahri xiyla oldinda Risolat bilan birga borar va o'tning qadam tashlashi maqomiga ashula aytar edi.

Asqar ota Sobiraxon bilan Qumrinisodan ham keyinda, o'tni o'z mayliga qo'yib, xayol surib borar edi.

Odamlar shundayki, bor narsa asta-sekin yo'qolsa ham payqaydi, lekin yo'q narsa asta-sekin paydo bo'lsa payqamaydi. Asqar ota o'ylab qarasa, xotinlar suhbatida sira bo'lmagan ekan va bugungi suhbat ko'zini ochib yuboribdi: ko'zini ochib qarasa, o'z qishlog'ida, bo'lak joylarda ko'rgani, bilgani xotinlarning nimadan iborat ekanliklariga yaxshi razm solmagan va ularning kamolotini payqamagan ekan. Endilikda «munglug'», «mushtipar» singari so'zlar qovushmay qol-gan, bu xotinlardan hech biri qilayotgan ishiga, kasbi-koriga sababi tirikchilik deb qaramaydi. Bularda qandaydir bir ichki dard bor. Shunday ichki dard, kundalik tirikchilik-dan yuksakroq bir sabab bo'lmasa hech qanday qonun, hech qanday shaxsiy manfaat bularni bu xilda ishlashga majbur qilolmaydi.

Sobiraxon o'tining boshini tortib:

— Ota, juda xayol surib qoldingiz? — dedi.

Asqar ota unga yetib oldi.

— Yo'q, qizim, xayol surayotganim yo'q... hali gapimiz chala qoldi. Eringizning o'sha xatiga javob qaytardingizmi, yo'qmi?

Sobiraxon miyig'ida kulib:

— Shunaqa, — dedi, — «betingizni yuvmasdan uxlab yotgan bolaning betidan o'pdingiz» debdilar. Bu gap jon-jonimdan o'tib ketdi. Yig'ladim. O'tirib xat yozdim. Bu bilan ham alamdan chiqmay, xatni ko'tarib Komila xolamning oldilariga arzga bordim. Hamma gapni aytdim, yozgan javobimni o'qib berdim. U kishi o'rtog'imning xatini eshitib kuldilar, mening javobimni eshitib koyidilar, «Issiq-issiq xatlar yozib yurib, birdan sovuq

xat yozsang ko'ngli shamollab qolmaydimi!» dedilar, xatimni yirtib tashladilar. Jahlimdan tushganimdan keyin bunday tanamga o'ylab qaragam, bechora o'rtog'imdan unchalik qattiq gina qilishning hojati yo'q ekan... «Urush deganda bizning qulog'imizga gumburlagan tovushlar eshitiladiyu, ko'zimizga qon ko'rinadi; biron qo'rqqoq miltig'ini tashlab qochdi degan xabarni eshitsak, «xoin» deymiz qo'yamiz, lekin u xoinni jang maydonida yarador bo'lib yotgan yoki olg'a intilib, shu paytda sherigining yordamiga muhtoj bo'lgan jangchining ko'zi bilan ko'rolmaymiz.

Xuddi shunga o'xshagan «qishloq» degan vaqtda o'rtog'im urushga ketmasidan burungi qishloqni ko'z oldiga keltiradi; erga xiyonat qilishni «ko'ngil xushligi» deb, buzuqlikka qadam qo'yish deb biladi, lekin jang maydonida ming bir ajalga chap berib olg'a borayotgan erining yuziga oyoq qo'yib «ko'ngil xushligi» qiladigan makiyonni bizning ko'zimiz bilan, yurt qayg'usida hamma narsani unutgan, azob chekayotgan og'ir va juda og'ir mehnatda tasalli topayotgan kishilarning ko'zi bilan ko'ra olmaydi. Ko'ra olmaydi!» Sobiraxon «ko'ra olmaydi» degan so'zni pisanda qilib emas, afsuslanib aytdi.

— Sizga hali Umri to'g'risida gapirishdi, — dedi Sobiraxon so'zida davom etib, - yo'q, uning to'g'risida hech kim gapirmadi, gapirgisi kelmadi. O'rni kelmaganda men ham gapirmas edim. Men ham bu xotinning nomini yana bir kishi eshitishini xohlamas edim. Erim bunaqa xotinlarni bizning ko'zimiz bilan, hech bo'lmasa ana u Bahrining ko'zi bilan ko'ra olganda, menga bu xilda xatlar yozmas edi.

Asqar otaning kutganiga qarshi Sobiraxon so'zida davom etmadi, aftidan, u xotin haqida endi gapirmoqchi emas edi. U nima to'g'ridadir o'ylar, ixtiyorsiz bo'lsa kerak, allaqanday hazin kuyini burni bilan kuylab borar edi. Asqar ota o'ng tomonda borayotgan Qumrinisoga qaradi. Qumriniso bu qarashga o'zicha ma'no berib qizarganday bo'ldi va jilmayib:

— Ishi yo'q it sug'oradi, otajon, — dedi.

Uning xijolat tortganday bo'lishidan Asqar ota Umrining bu xotinga biron yaqinligi bor gumon qilib:

— Umri sizning nimangiz bo'ladi? — deb so'radi.

Kumriniso yalt etib Asqar otaga qaradi, bir nima demoqchi bo'lib ikki-uch og'iz rostlaganidan keyin:

— Mening hech nimam bo'lmaydi, Risolatdan so'rang, — dedi.

Bular gap bilan bo'lib, xiyla orqada qolib ketishdi.

Risolat bilan Bahri esa allaqachon yulg'unzordan o'tib, yo'l bo'yidagi ko'chma qumtepada tevarak-atrofnini tomosha qilib, kutib turishar edi. Yulg'unzordan o'tilgandan so'ng Sobiraxon ot qo'yganicha qumtepaga chiqib ketdi. Buning ketidan Asqar ota bilan Qumriniso ham chiqdi. Bu yerdan uzoq adir etagida yarqirab turgan daryo ko'rinar, qaerdandir o'rdaklarning g'ag'illashi eshitar edi. Hamma jim, tevarak-atrofdagi manzaraning gashti bilan mast edi.

Bular qumtepadan tushib, talay yo'l yurguncha ham jim borishdi. Nihoyat, Asqar ota hech kim gapirmagani, o'zi ham boshqa gap topolmagani uchun:

— Qizim, Risolatxon, Umri sizga nima bo'ladi? — deb so'radi.

Risolat avval Qumrinisoga, keyin Sobiraxonga qara-di, ikkovining ham yuzida tabassum ko'rib:

— Menga-ku hech narsa bo'lmaydi, bir o'zi ham Sobiraxonga, ham Qumriniso opamga kundosh bo'lmoqchi deb eshitganman, — dedi.

Askiya ketdi. Bu askiya shundoq ediki, bular go'yo yo'lda tushib yotgan bir parcha jirkanch lattani cho'pga ilib, «ma, ro'molchang» deb bir-biriga otayotir.

Kula-kula hammaning darmoni qurigach, Risolat kulgi yoshlarini artib dedi:

— Toza hayron bo'larsiz-a, otaxon! Bizning qishloqda G'afforjon degan, qo'y og'zidan cho'p olmagan, buning ustiga hech kimi yo'q bir yigit bor edi. Uni hamma, hammadan ko'ra ham men yaxshiroq bilar edim. Hamma bilganiki, G'afforjon bir yildan ortiqroq selpoga mudir bo'lib turdi; men yaxshiroq bilganimki, biz hammahalla edik. Shu yigit birdan uylanish taraddudiga tushdiyu. bir haftaning ichida to'y ham bo'la qoldi. Kelin «muqovasi» tuzukkina, lekin xiyla o'ziga bino qo'ygan dovruqlik Umri degan bir qiz ekan. Bular to'qqiz oyga yaqin birga turishgan bo'lsa, shu davr ichida G'afforjonni ko'rgan erkak kishining g'ashi, xotin kishining rahmi kelar edi: xotini har bir og'iz so'zi, har bir bosgan qadami bilan «senga tekkanimga shukr qil» deb turganday bo'lar edi. Buni G'afforjonning o'zi yo payqamas, yo payqasa ham «nozaninning nozi» deb bilar edi. Shu xilda olti oycha umr qilishgandan keyin nima bo'ldiyu, G'afforjon selponing mudirligidan bekor bo'ldi. Shundan keyin orada o'tgan yaqin uch oy mobaynida bular ikki-uch martaba qo'ydi-chiqdi bo'lishdi. Qiz har safar o'zining qishlog'i Dovruqqa ketib qolar, yana paydo bo'lar edi. G'afforjonning fe'li ma'lum bo'lgani uchun ko'p kishi aybni Umriga qo'yib yurar edi, lekin G'afforjon askarlikka ketayotganda Umri shunday dod soldiki, «ayb Umrida» deganlar tilini tishlab qoldi. Agar muhabbat shunday kezlarda to'kiladigan ko'z yoshi bilan o'lchansa, yuzta Shirinu yuzta Laylining muhabbati bunikiga urpoq ham bo'lmas edi. «Judolik» degan so'z bino bo'lgandan beri bunaqa ko'z yoshini ko'rmagandir... Ana yig'iyu mana yig'i!

— O'zini parovoz tagiga tashlamoqchi ham bo'lgan, — dedi orqada kelayotgan Bahri.

— Ha, o'zini o'ldirmoqchi ham bo'ldi. Xayr, oradan uch-to'rt oy o'tdi. Bir kuni men uyda sal tobim qochib yotgan edimb bexosdan Umri kirib keldi. Eri bor paytda salom bersangiz, «bekor aytibsan» deganga o'xshab Alik oladigan odam, juda shirin so'z bo'lib hol-ahvol so'radi, hovlimni supurib berdi, hatto boshimni uqalab qo'ydi. Ichimda «yolg'izlik kor qilibdi-da» deb quya qoldim. Ancha gaplashib o'tirdik. Shundan keyin tez-tez kiradigan bo'ldi. Men ham undan xabar olib turadigan bo'ldim. Kisqasi, xiyla inoq bo'lib qoldik. Umri qishlog'imizga kelganidan beri bironta o'rtoq orttira olmaganiga hayron bo'lib yurar edim. Inoq bo'lganimizdan keyin buning sirini bildim. Uning uchun olamda o'ziga teng odam yo'q, u bilgan odamlar yo o'zidan past, yo o'zidan yuqori; o'zidan past odamni oyog'i bilan ko'rsatar, o'zidan yuqori odamning esa oyog'iga yiqilar ekan. Biron odamning o'zidan past yo balandligini esa uning uyida nechta gilami borligi yoki necha kishiga so'zi o'tishi bilan o'lchar ekan... Bahorda dala ishlari juda qizib ketdiyu, men bir hafta uyga kelolmadim. Bir haftadan keyin kelsam, Umri yo'q — Dovruqqa ketibdi; shu ketganicha yaqin bir oydan keyin keldi. Qarasam, to'qimi o'zgargan: qoshlarida o'sma ko'zlarida surma, ikki chakkada gajak, labida ko'k xol... bo'ynini doka bilan bog'lab olibdi. «Nima qildi, tomog'ing og'ridimi?» desam, «eshik qisib oldi» deb xir-xir kuladi. Qo'lida G'afforjondan kelgan xat bor ekan, nima deyishimni bilmay, xatni qo'lidan oldim. U ham indamadi, o'qidim. O'qisam... bechora G'afforjon! Shunday xat yozibdi, shunday gaplarni yozibdiki, ko'zlarimga yosh keldi... Risolatning ko'ziga hozir ham yosh keldi.

- Bir joyda nima debdi deng: «Kunim bitgan bo'lsa-yu, o'q tegsa «Onajon!» deb yiqilarmikinman, «Umrixon!» deb yiqilarmikinman?»

Asqar ota beixtiyor otiga qamchi berdi, yana boshini tort^ Uning ko'z o'ngidan butun olam yo'qolib, faqat ikki nag. qoldi: qonsirab oqarishgan va g'oyibona so'nggi bo'sa olii chog'langan dudoq, doka bilan bog'langan tomoq...

Risolat davom etdi.

- Shundan keyin men unga ro'yxush bermay yurdim. Shunday bo'lsa ham, hali uni bahona qilib, hali buni bahona qilib kirib yurdi. Bu xarish otday muncha menga surkanaveradi deb yursam, buning tagida gap bor ekan. Uning zar bilan tikilgan juda

chiroyli bir to'ppisi bor edi. Dovruqqa bir borganimda shu to'ppini amakivachcham Aminjonning boshida ko'rib qoldim. Zimdan surishtirsam, bola bechora urgimchak uyaga tushib qolibdi: Umri «men seni qizligimda yaxshi kurib qolganman, qaramaganingdan keyin senga o'chakishib erga tekkan edim, hozir erimdan chiqqanman», debdi. Aminjon, o'zi yosh bo'lsa ham, juda pishiq, og'ir, g'ayratli bo'dganligi uchun kolxozga rais qilingan, uning kolxozi Dovruqda birinchi edi. Men unga Umri to'g'risida bilganlarimni zytdim, so'zimning oxirida «o'z eriga vafo qilmagan xotindan vafo kutma» dedim. Shundan keyin u ancha vaqg Umri bilan ko'risholmadi, chunki yig'im-terimni olganidan keyin Farhodga ketib, qishi bilan o'sha yerda qolib ketdi. Orada o'tgan bu gapni Umriga bildirmay yurdimu, bir kuni qiyshanglab kirganida jo'rttaga «Umrixon, to'y qachon?» deb so'radim. Umri bir oqardi, bir qizardiyu meni quchoqlab yig'ladi. «Xo'p, ishondim, Aminjonni yaxshi ko'rar ekansan, eringga nima javob qilasan?» desam, «bir yarim oydan beri xat kelmaydi, baribir yaxshi ko'rmas edim» dedi. «Eringdan bir yarim oydan beri xat kelmasa ham, har qalay, o'lganligi ma'lum emas, el-yurtga nima deysan?» dedim. Umri mening bu gaplarimni o'zaro maslahat deb tushundi, shekilli, yugurib uyidan bir qog'oz olib chiqdi. Bu qog'oz birovning nomiga yozilgan qoraxat ekan. «Ha?» desam, «Shuni o'chirib o'zimning nomimni yozsammikin?» dedi.

Asqar ota to'satdan otning boshini tortdi, tizginini tashlab, ikkala qo'lini ko'tardi.

- Ilohi omin! - dedi. Hamma to'xtab unga qaradi. Uning ko'zlaridan oppoq soqoliga qatra-qatra yosh tomar edi. - Ilohi omin! Shu ayolning ko'zi oqib tushsinu, G'afforjon sog'-salomat kelib, uni ko'cha-ko'yda yetaklab yursin. Xudoyo xudovando, shu yoshga kirib dargohingdan hech narsa suragan emas edim...

Gapirgani hech kimda majol yo'q edi. Otlar uz-uzidan asta-sekin yurib ketdi.

- Xo'sh, undan keyin nima bo'ldi? - dedi Asqar ota tizginni qo'lga olib.

Risolat «gapiraymi, yo'qmi» deganday hammaga bir-bir nazar tashladi, hech kimdan sado chiqmagandan so'ng davom etdi.

- Mening, albatta, Aminjon Umrini oliglligiga sira ko'zim yetmas edi. Shunday bo'lsa ham bo'ydoqning aqli ikki ko'zida bo'ladi, deb Umrining chin basharasini unga ko'rsatmoqchi bo'ldim. Bu yosh yigit, dunyoda muhabbatni har qanday qulfga tushadigan kalitga aylantirib olgan xotinlar ham borligini bilib qo'ysin, dedim. «Qoraxat to'g'risida o'zi bilan maslahat qilgin, ering borligini yashirganing bilan Aminjon bilar ekan», dedim. Umri uning Farhodan kelishini sabrsizlik bilan kutib yurdi, kelganini eshitgan kuniyoq, o'ziga oro berib, yo'lga tushdi-yu ikki kundan keyin lunjini bog'lab keldi; gap so'rasam, tishim og'rib qoldi, u-bu deb mujmal javob berdi. Gapning mujmalligidan «ora ochiq bo'libdi-da» deb qo'ya qoldim. Orada nima gap o'tganligini Aminjon ham aytmedi. Buni bir necha kundan keyin uning qalin o'rtog'idan eshitdim. Uning aytishiga qaraganda, Umri haligi qoraxatni ko'rsatib, menga aytgan gapini gapirgan ekan, Aminjon: «Xo'p, eringni o'ldiga chiqarasan, uning yoru do'stlari yig'iladi, gap-so'z bo'ladi, shunda bir chekkada yolg'ondan yig'lab o'tirish qo'lingdan keladimi?» deb so'rabdi. Umri hech pinagini buzmay «Keladi!» debdi. Aminjon bu gapni o'rtog'iga juda kuyib-pishib, so'kinib gapiribdi, lekin Umriga nima deganini aytmabdi. Lunjiga tushirgan bo'lsa kerak. Har qalay, shundan keyin Umri meni ko'rganida ko'chaning u yuziga o'tib ketadigan bo'lib qoldi. Shunaqa qilib oradan olti oycha o'tgandan keyin qishlog'imizning boshiga musibat tushdi. Bir kuni ko'chada ketayotsam, Umri bir bosh uzum ko'tarib kelyapti; meni uzoqdan ko'rib chaqirdi, «Mana buni qarang, mana buni ko'ring!» deb bir qog'ozni ko'rsatdi. Qarasam, G'afforjon nobud bo'lganligi to'g'risida uning nomiga kelgan qoraxat. Bunga ishonishimni ham bilmay, ishonmasligimni ham bilmay: «Qalbaki emasmi, o'zing qilganing yo'qmi?» deb so'radim. Qalbaki emasligiga

ishonganimdan keyin: «Xayr, niyatingga yetibsan, eringga o'q tegib, o'zi aytganday «Umrixon» deb yiqilganda sen qaerda, nima qilib o'tirgan eding?» dedim.

Umri aftimga qarab bezrayib turibdi. «Ering ketayot-ganda stantsiyada to'kkan ko'z yoshlaringdan pichasini olib qo'ymagan ekansan-da», dedimu xatni ko'tarib kolxoz pravleniesiga bordim. O'sha kuni kechqurun katta-kichik yig'ladi, yig'i-sig'i bo'ldi, Umri yo'q, hech kim, biron kishi «Umri qani?» deb so'ramadi. Uning kirdikorini men bilaman, undan men jirkanaman deb yursam, butun qishloq bilar ekan, butun qishloq jirkanar ekan. Shundan keyin odamlarning ichidagisi yuziga chiqib, Umri yakkamoxov bo'lib qoldi, oradan ko'p o'tmay Dovruqqa ko'chib ketdi; Dovruqda ham turolmabdi, onasidan qolgan uyni buzdirib, yog'ochini sotmoqchi bo'lgan ekan, hech kim olmabdi. Bu yog'ochlar hali-hali chirib yotibdi. Shu bilan Umri benom-nishon yo'qoldi. Qumriniso so'z qotdi:

— Alamon quvgan o'g'ri alamonga qo'shilib, «ushla, ushla!» deb qochganday, Umri qishlog'imizning ko'rki bo'lgan xotin-qizlar to'g'risida har xil bo'htonlar tarqatar edi.

— Ha, odamlar unga qo'lini bigiz qilishini biladi-da, shuning uchun «bir men emas, ana u ham, bu ham shunaqa» degisi kelar edi.

— Oltin o'tda bilinadi, - dedi Sobiraxon, - urush tamom ham bo'lar, o'yin-kulgi uchun to'planganimizda bu kunlar ertakday bo'lib ham qolar... Suv ketar tosh qolar, o'sma ketar qosh qolar.

Qumriniso Sobiraxonga ko'z qisib:

— O'yin-kulgimizning boshi Bahrixonning to'yi bo'ladi, - dedi.

Bahri labidagi tabassumni yashirish uchun bosh barmog'i bilan burnini qashladi; so'ngra, gapni chalg'itmoqchi bo'lib, irg'aylar, yovvoyi jiydalar orasidan oqarishib ko'rinayotgan daryoni ko'rsatib:

— Ota, daryoni xudo yaratishga yaratib qo'yib, o'zi ham qo'rqib ketgandir-a? — dedi.

Asqar ota zavq qilib kuldi.

— Sen hali dengizni ko'rganing yo'q, qizim! Xudo xohlasa, kuyoving bilan birga ko'rasan.

— Siz ko'rganmisiz, ota?

— Yo'q, ko'rganlardan eshitganman. Urush bo'lmaganda ko'rar edim. Sen ham ko'rar eding. Ko'p narsani ko'rar edik. Endi keyinroq ko'ramiz.

Bular yulg'un, qamish, yovvoyi jiyda, changal, irg'ay va boshqalardan iborat bo'lgan to'qaydan chiqib, kattakon soylikka tushayotganda Sobiraxon soylikning narigi yuzidagi to'qayni ko'rsatib:

— Ana, Ma'rifatxon opam shu yerdalar, — dedi.

Soylik daryoning bahorgi toshqin vaqtidagi izi bo'lib, «Kichik daryo» nomini olgan, kichik daryo paydo bo'lganda haligi to'qay orolga aylanar ekan. Qirg'oqqa yaqin yerda to'rt qoziq ustida kattakon bir qayiq turar edi. To'qayga yaqinlashganda Asqar ota va undan keyin boshqalar ham otdan tushdi, Asqar otaning nazarida bundagi har bir daraxt, har bir buta motamsaro, bahorda yaproq chiqarganda ham qora yaproq chiqaradigan va hozir «endi keldingizmi, Asqar ota» deb turganday ko'rinar edi. Bular, otlarini pastda qoldirib, katta-kichik xarsanglarni oralab o'tgan so'qmoqtsan kichikroq bir maydonga chiqishdi. Maydonning bir chekkasidagi kekxa majnuntol ostida bir-biriga suyab qo'yilgan ikkita qora toshtaxta sag'ana shaklini olib turar edi. Asqar ota borib sag'ananing bosh tomoniga cho'kka tushdi va baland ovoz bilan Qur'on o'qidi. Xotinlar oyoq uchida borib maydoncha atrofiga maxsus qo'yilgan xarsanglarga o'tirishdi. Asqar ota fotiha o'qib bo'lgandan so'ng, o'rnidan turib toshni tavof qildi. O'ng tomondagi toshga arab alifbesining qadimgi imlosida yirik qilib «Ma'rifatxon jannatmakon» deb yozilgan va hijriy bilan «1335» deb ta'rix qo'yilgan edi. Har ikkala toshda bundan boshqa ham arab, lotin

va hozirgi alif-beda yozilgan yozuvlar ko'p, bularni ziyoratchilar pichoq, tosh va boshqa narsalar bilan ko'p mashaqqat tortib yozganliklari ko'rinib turar edi. No'noqqina bir rassom o'sha vaqtda askarlar kiygan qalpoqning suratini ham solibdi:

— Bu yerni kim obod qilgan? Bu og'ir toshlarni kim olib kelgan? — dedi Asqar ota va o'ziga-o'zi javob berdi. — Qim olib kelardi? Bu yerga meni kim olib keldi? Shunday odamlar ham bo'ladiki, tug'ilganda hech kim sevinmagan bo'lsa ham, o'lganda butun yurt aza tutadi. Qizim, Bahri, shundaqami? Shundoqmi, Sobiraxon?

Orolni Risolat yaxshiroq bilar ekan, hammani olib yurib tomosha qildirdi. Orol to'rt-to'rt yarim tanobcha kelar edi. Ma'rifatxon otib o'ldirgan Sangin qo'rboshining go'rini ko'rishdi. Go'r orolning shimol tomonida, daryo burilib oqadigan yerdagi jar yoqasida bo'lib, odamning belidan keladigan bir chuqurlikdan iborat edi.

Ziyoratchilar to'qaydan chiqqanda, kuni bo'yi osmonni qoplab yotgan kul rang bulut kunbotish tomonidan yorilib, botib borayotgan quyoshning shulasi daryoni qip-qizartib yubordi. Risolat olovdek yonib turgan ufqqa qarab:

— Ertaga havo ochiq bo'ladi, — dedi.

Ziyoratchilar otlanib jo'nashdi. Ko'chma qumlar orasida bularga ovchilar yetib oldi. Ovchilar juda xursand, har qaysisi bir nechadan quyon, o'rdak olib bormoqda edi.

Chorrahada Risolat, Bahri va Qumriniso ular bilan xayr-lashdi. Asqar ota har qaysisining peshonasidan o'pib duo qildi.

Qishloqqa qorong'i tushganda yetib kelishdi. Sobiraxon ovchilar in'om qilgan ikki quyon va uch o'rdaqdan bir quyon va ikki o'rdakni Asqar otaga berdi. Asqar ota Sobiraxon va ovchilarga minnatdorlik bildirib jo'nadi.

1944

KARAVOT

G'anijonning xotini tug'may yurib-yurib birdaniga qo'chqorday o'g'il tug'ib berdi. G'anijon xotini homilador bo'lganda ham, bolani ko'tarib yurganda ham, oy-kuni yaqinlashib qolganda ham bunga qishloqda har kuni, har yerda bo'layotgan va bo'ladigan hodisa deb qaragan edi. Biroq bolaning yer yuziga tushuvi uning uchun hech qachon, hech yerda ko'rilmagan va ko'rilmaydigan hodisaday tuyuldi; nazarida butun qishloq ko'pdan beri shu kunga mahtal bo'lib, hozir faqat shu to'g'rida gapirayotganday, har bir suyunchi olib kelgan va har bir «qulluq bo'lsin» degan kishi shuni tasdiq qilayotganday bo'lar edi. U «dadasi» degan so'zni birinchi marta eshitganida bu so'z qaerinidir qitiqladi, qaerigadir issiqqina tegab, butun vujudi yayrab ketdi. Mana shu G'anijon o'g'ilchasiga karavot olgani rayon markaziga bordi, ko'ziga eng chiroyli ko'ringan karavotchani oldi va otiga o'ngarib qaytib kelmoqda edi. Yo'l bo'yidagi ariqlar afti burishganicha muzlab qolgan, daraxtlar cho'ltoq suggurgiga o'xshaydi. Havo, kuni bo'yi zo'r berib loqal to'rttagina qor tashlamaganidan xunob bo'lganday, qovog'i soliq. Shuning uchun, hali kun botmagani holda, qosh qoraygan. Qisqasi, kishining bahrini ochadigan hech narsa yo'q. Shunday bo'lsa ham, G'anijon gasht qilib, otning oyoq tashlashi va suvluqning shiqillashi maqomiga ashula aytib borar edi:

*Hoy-hoy, mening yorimsan,
Tanimdagi jonimsan,
Qorong'u kechalarda
Yondirgan chirog'imsan...*

Paxtaobod qishlog'ining chiqaverishida yo'l bo'yida o'tirgan kimdir qo'lini ko'tarib G'anijonga bir nima dedi. Shu onda orqadan gurillab avtomobil kelib qoldiyu, G'anijon uning nima deganini eshitmadi. Ot avtomobildan hurkib, xiyla yergacha surib ketdi. G'anijon qaytib kelgani erindiyu, keta berdi. Biron kilometr yo'l bosganidan keyin, shu yaqin o'rtadan miltiq tovushi chiqdi. Tepalikdagi baqaterakdan gurr etib ko'tarilgan bir to'p qarg'a «qa-qug'» deganicha har tomonga uchib ketdi. Qarg'alarning qag'illashi G'anijonga sovuqni va yo'l bo'yida o'tirib qo'lini ko'targan haligi kishini eslatdi. Kim ekan u, shu sovuqda ko'chada o'tirgan? Nega qo'lini ko'tardiyu, nima dedi? Bemahalda yo'lga chiqqan biron yo'lovchi ekanu, «otingga mingashtirib ol» dedimikin? Unday bo'lsa, nega o'rnidan turmadi?

G'anijon beixtiyor orqasiga qaradiyu, yana yo'lida davom etdi; biron ashula boshlamoqchi bo'lgan edi, yo'l bo'yida o'tirgan kishi sira nazaridan ketmay, hech narsa esiga kelmadi.

Nega yo'l bo'yida o'tiribdi? «Mingashtirib ol» demoqchi bo'lsa, nega o'rnidan turmadi? Yo kasalmikin? Agar shunday bo'lsa, yaxshi bo'lmadi. Hali ham qaytish kerak. Bordiyu, askarlikdan bo'shab kelayotgan biron invalid bo'lsa-chi?

G'anijon darhol otining boshini burib orqaga chopdi; o'sha odam o'tirgan joyni tasmol bilan topdi. Bu yerda hech kim yo'q edi. Tovush chiqardi. Hech kim javob bermadi. Shu atrofni ko'p qidirdi, topolmadi. Negadir «o'sha odam albatta invalid» degan fikrga keldi. Nazarida, u oqsoqlanib, qishloqqa kirib borayotganday bo'ldi. Ot qo'yib qishloqqa kirdi. Bir necha kishini to'xtatib so'radi. Hech kim «o'sha odam men» yoki «shunday odamni ko'rdim» demadi. G'anijon «piyoda jo'nagan ekan, ko'rmabman» degan gumon bilan orqaga qaytdi; yaqin ikki kilometr yergacha yo'lning ikki tomonini sinchiklab ko'zdan kechirib ot chopdi; yana qaytdi...

Shunday qilib, G'anijon uyiga yarim kechasi keddi. Uning avzoyi shunday ediki, xotini qo'lidagi chiroyli karavotchaga ham qaramay:

— Voy o'lay, nima bo'ldi? — dedi.

— Hech... charchadim, — dedi G'anijon, lekin bo'lgan voqeani xotiniga aytgani uyaldi. Bir uyquni olib turgan xotini yana uyquga ketdi hamki, G'anijon kiprik qoqmadi. U ko'zini yumishi bilan shinel kiygan oqsoq kishi ko'z oldiga kelar, ro'parasida qo'ltiqtayogqa tayanib turib «hali shumi mehri oqibat» deyayotganday bo'lar edi. G'anijon tamaki chekkani turib, tokchadagi patnisni tushirib yubordi. Xotini uyg'ondi.

— Ha, nima qilib yuribsiz? Chirog'ni ko'tarsangiz-chi! — Tamaki qaerda?

— Nima qilasiz?

— Minib bozorga borib kelaman! Tamakini nima qiladi kishi? Chekadi-da! - dedi G'anijon bo'g'ilib.

— Ha, muncha... kechasi tamaki chekadigan odatingiz yo'q edi, shunga so'radim. Erini hech qachon bunday kayfiyatda ko'rmagani, undan sira dag'al so'z eshitmagani uchun xotining ko'ngliga g'ul-g'ula tushdi, o'rnidan turib yonboshladi.

— Biron joyingiz og'riyaptimi?

— Yo'q.

G'anijon tamaki cheqdi va kelib cho'zildi. Xotini uning boshini siladi.

— Birov xafa qildimi?

— Yo'q.

Xotini bir oz turib yana so'radi:

— Nega bemahalgaga qoldingiz?

— Yo'lda ish chiqib qoldi.

— Nima ish? Nima bo'ldi? Ayting, o'rgulib ketay... Menga aytmasangiz kimga aytasiz...

G'anijon, xotini juda katta tashvishda qolganini payqab, gapning uchini chiqardi.

— Kelayotsam, yo'l bo'yida birov o'tirgan ekan, qo'lini ko'tarib «jon aka, meni mingashtirib olint» deganday bo'ldi.

— Kim ekan u?

— O'rnidan turmadi. Shundan gumon qildimki, askarlikdan bo'shab kelayotgan biron invalidmi... Invalid ekanligi aniq!

— Darrov mingashtirib olmadingizmi?

— Ot, harom o'lgur, surib ketib qoddi. Qaytib borib topolmadim. Chaqirdim, u yoq-bu yoqni qidirdim. O'tirgan joyini otdan tushib qaramabman, shunga ko'nglim g'ash bo'layotibdi. Yarasi yomonroq bo'lsa, ko'ngli ozib, o'sha yerda yotib qoldimi...

— Unchalik emasdir... Avvali shuki, askarlikdan bo'shab kelgan kishi yo'l bo'yida «kim o'tar ekan» deb o'tirmaydi, ularga ot-arava, mashina hammavaqt tayyor, hammavaqt topiladi.

Xotini bu gapni G'anijonga tasalli berish uchun boshlagan edi, biroq unga tasalli berishdan burunroq o'zining ko'ngliga g'ashlik tushdi. Uning nazarida, o'sha odam haqiqatan invalid bo'lib, yarasi ochilganligi orqasida ko'ngli ozgan, hozir hushiga kelib, ariq bo'yida inqillab yotganday bo'ldi.

— O'tirgan joyini qaramadingizmi?

— Qaradim, lekin otdan tushib qaraganim yo'q. Qorong'i edi.

— Voy, odam ham shunchalik beg'am bo'ladimi? Otdan tushib paypaslab qaramaysizmi! Endi nima bo'ldi!

G'anijon irg'ib o'rnidan turdi.

— Borib kelsammikin?

— Shu vaqtgacha yotarmidi?

— U-ku yotmas, birov olib ketar, lekin bu ahvolda biz yotolmaymiz-da!

G'anijon darrov kiyinib chiqdi va borib kolxoz otboqari Nasibalini uyg'otdi. Nasibali mast uyquda yotgan ekan, malol kelib gaplashdi.

— Qayoqqa borasiz shu mahalda?

Gapni cho'zmaslik uchun G'anijon yolg'on gapirdi:

— Amakimning o'g'li askarlikdan bo'shab kelibdi, shuni ko'rib kelaman.

Nasibali darrov otxonaga kirib, bitta otni yetaklab chiqdi.

— Ot minganda odam orqa-oldiga qarab yuradi, — dedi qorinbog'ini tortayotib, — hali sal bo'lmasa avtomobil urib ketayozdi.

— Qachon?

— Hali-chi, hali! Paxtaoboddan chiqaverishda!

— Qo'l ko'targan sizmidingiz! U yerda nima qilib o'tirgan edingiz?

— Arpaga borgan edim.

— E, salomat bo'ling! Bo'ldi, ot kerak emas!

Nasibali hayron bo'lganicha qolaverdi. G'anijon yugurganicha uyiga keldi va eshikdan shovqin solib kirdi:

— Nasibali ekan! Nasibali!

Bola emizib o'tirgan xotin o'rnidan turib beixtiyor:

— Voy, o'lsin? — dedi.

Birpasdan keyin er-xotin mojaroni unutishdi. G'anijon karavotning bir tomonini ko'tarib:

— Bu karavotni ko'rdingmi? Karavot olish mana bundoq bo'ladi. Tug'ishni senga-yu, karavot olishni menga chiqargan! — dedi.

Er-xotin xotirjam bo'lib uyquga ketishdi.

1945

KARTINA

Qiyom paytida «Paxtakor» kolxozining pravleniesi oldiga qo'ng'iznusxa bir avtomobil kelib to'xtadi. Bu avtomobil rayondan, shahardan tez-tez kelib turadigan avtomobillarga sira o'xshamagani uchun oqsoq qorovul undan ko'zini olmay, qo'ltiqtayog'ini to'qillatganicha zinadan tushdiyu, unga yaqin borishini ham, bormasligini ham bilmay anhor ko'prigidan berida to'xtab qoldi. Avtomobilning ketidan ergashgan chang uning ustidan, yon-veridan yelib-buralib o'tib bosilgach, eshik ochilib undan ikki kishi tushdi: biri — novcha, ozg'in, katak ko'ylak va pochasi bo'g'ma jigar rang shim kiygan o'rta yoshlardagi bir kishi; ikkinchisi — qora sochi quloq va bo'yinlarini bosib ketgan, jujuncha kitel va amirkon tufli kiygan pakana bir yigit edi. Yigit ko'prikka tomon bir-ikki qadam bosdiyu, barmog'i bilan imlab, qorovulni chaqirdi.

— Mumkinmi?.. Rais qaerda?

— Salom, kelsinlar... Majid akam daladalar.

Yigit, gap so'rashdan oldin salom bermaganidan xijolat tortdi shekilli, o'ng'aysizlanib, qansharini qashladi.

— Partiya tashkilotchisi qaerda?

— O'rtoq Hatamovami? U kishi ham dalada.

— Telefon yo'qmi?

— Yo'q hisobi, yaxshi yurmaydi... Qani, bu yoqqa... Kim kerak bo'lsa, hozir xabar qilamiz. Paxtachilik institutdanmisizlar?

— Yo'q.

Mehmonlar ko'prikdan o'tishdi, lekin qorovulning qistashiga qaramay, ichkariga kirishmadi. Qorovul ko'chaning u yuziga o'tib qaergadir kirib chiqdi, kimnidir chaqirdi, kim bilandir gaplashdi. U qaytib kelganda novcha kishi imoratga uzoqdan ko'zini goh qisib, goh katta ochib qarar: pakana yigit uning kolonna va devorlariga chertib, deraza va eshiklarining bo'yog'ini tirnab hidlab ko'rar; ikkovi bir-biriga qarab dam-badam «Tipik, tipik!» deb qo'yar edi.

— Bu imorat qachon solingan? - dedi pakana yigit.

— Urush boshlangan yili poydevor qo'ygan edik, urush davrida bitirishibdi.

— Siz yo'qmidingiz? Urushdamidingiz? Oyoqni qaerga qo'yib keldingiz?

— Oyoqni Qrimga qo'yib keldik.

Xayal o'tmay partiya tashkilotchisi Hatamova keldi. U, o'zi yosh bo'lsa ham, sochiga oq oralagan, oddiy kolxozchi xotinlardan edi; mehmonlarni xotinlarga xos mulozamat va shirin so'zlik bilan kabinetiga taklif qildi. Mehmonlarni u ham paxtachilik institutidan deb o'ylagan edi, biroq novcha kishining pochasi bo'g'ma shimini ko'rib ikkilandi shekilli, nima deyishini bilmay qoldi.

Mehmonlar bir-birini tanishtirdi.

— Yosh shoirlarimizdan Quvvatbek, — dedi novcha kishi.

— Yosh rejissyorlarimizdan G'aniev, — dedi pakana yigit.

Hatamova mamnuniyatdan qizarib, ta'zim qildi.

— Qadamlaringizga hasanot! Shoirlarimiz, san'atchilarimiz mana shundoq yo'qlab kelishsa, qandoqyaxshi! Kitobga, san'atga kolxozchilarimizning havasi zo'r. O'zimizdan chiqqan shoirlar ham bor. Milliy muzika to'garagimiz yana ishga tushdi. Urush davrida yotib qolgan edi. Lekin hammasi ham hali usta ko'rmagan shogird. Ikkita shoirimiz bor, lekin rayon gazetasi ikkovini ham tan olmaydi: she'r yuborishsa, nuqul «xabar yozing» deb javob keladi. Yanagi yilga kichikroq bo'lsa ham sahna qurish niyatimiz bor. Klubimiz torlik qiladi... Zab kelibsizlar-da! Rahmat!

Hosilot, undan keyin rais keldi. Bir necha kishi eshikdan boshini tiqib qaradi. Yo'lakda kimdir «Akademiyadan», dedi.

— Bizning bu yerga kelishimizdan maqsadimiz, — dedi rejissyor bir lahza jimlikdan keyin, — biz o'z oldimizga juda muhim bir vazifa qo'yganmiz. Bu vazifani bajarishda sizlarning yordamlaringizga muhtojmiz. Avvalo shuni aytish kerakki, «Paxtakor» kolxozi rayonda har jihatdan tipik kolxoz. Biz mana shu kolxoz hayotidan nafis film, ya'ni kartina yaratmoqchimiz.

Rais o'tirgan yerida qomatini ko'tardi, uzun mo'ylovini burab, iljaydi.

— Kolxozimiz kartinaga arziydigan bo'lsa xursandmiz...

— Biz hozir sizlarning vaqtlaringizni olmaymiz, — dedi shoir. — Sizlar bilan gaplashadigan gapimizni kechqurunga qo'yamiz. Kechgacha biz kolxozning u yoq-bu yog'ini ko'rib, tanishib chiqishimiz kerak. Bizga hozir bitta yetakchi bersalaring, bas.

Yetakchilikka boyagi oqsoq qorovul muvofiq ko'rildi.

Pravleniedan chiqishdi. Qorovul mehmonlarni pravleniening kun yurish tomonidagi ko'chaga boshladi. Bu ko'chada qulagan va qulay deb turgan devorlar, past-baland va qiyshiq uylar orasida reja bilan solingan chiroyli oq imoratlar uchrar edi.

— Yangi qishloq endi ko'karib kelayotgan edi, — dedi qorovul mehmonlarni oldiga o'tkazib, — urush chatoq qildi. Urush bo'lmaganda, mana bu qaldirg'ochning uyasiga o'xshagan

uylardan, mana bu bo'yinchaga o'xshagan eshiklardan nom-nishon qolmas edi. Kartinning biron joyiga shuni ham qistirib o'tinglar.

Ko'pdan beri shikast-rexti tuzatilmagan maktab binosining oldidagi bog'chani kesib o'tib, tosh yo'lga chiqishdi. Yo'lning ikki tomonidagi qator teraklar orasidan unda-bunda taxlanib yotgan yog'och, xom va pishiq g'isht, bo'yra va boshqa binokorlik materiallari ko'rinar, bularning orasida odamlar ivirsib yurar, allaqaerda arra tovushi eshitilar edi.

— Binokorlik brigadamiz, — dedi qorovul, so'ngra mehmonlarni yo'lning oxiridagi yashil darvozaga boshlab kirdi, — bu kolxozning bog'i.

Darvozaning ro'parasidagi xiyobonning u boshi ko'rinmas edi. Yonbosh xiyobonlarning biridan oqxalat kiygan nozikkina, ikki beti qip-qizil bir juvon chiqib qoldi. Qorovul uni mehmonlarga tanishtirdi. Juvon bolalar bog'chasining murabbiyasi ekan.

— Bog'changizni ko'rsak mumkinmi? — dedi shoir shoshib.

Xuddi shu savolni, xuddi shunday shoshib, rejissyor ham berdi.

Juvon boshini bir tomonga kiyshaytirib jilmaydi; qop-qora va ingichka qoshlari bilinar-bilinmas chimirildi-da, erkalab-o'pkalab turgan labi qimirlab, mayin tovush eshitildi:

— Kechirasizlar, bolalar hozir uyquda, u tomonga hech kimni o'tkazishmaydi... — dedi.

Yo'lda davom etishdi. Rejissyor, negadir, jadallaganicha ilgarilab ketdi. Shoir qoqinib yiqilayozdi va qoqinganiga sabab es-hushi bog'chada ekanini ko'rsatish uchun engashib qayta-qayta o'sha tomonga qaradi. Xiyobonning u boshida naqshdor havo rang baland ayvonning bir chekkasi ko'rinib turar edi.

— G'aniev, — dedi shoir, — bog'chani ko'ring! Bizning bolaligimiz ota-onamizga xo'p ham arzon tushgan-da!

Rejissyor javob bermadi.

Qaerdandir paydo bo'lib qolgan mo'ysafid bog'bon mehmonlar bilan so'rashib, ularni kattakon hovuz bo'yidagi ba-land, o'zining aytishicha, Moskvadagi Qishloq xo'jaligi ko'rgazmasida O'zbekiston pavilonini ishlagan ustalardan biri solgan shiyponga olib chiqdi. Shiyponni haqiqatan juda didlik odam zo'r havas bilan solganligi ko'rinib turar edi. Uning atrofidagi gulzorda rang-barang kapalaklar, ninachilar qanot qoqar, asalarilar g'o'ng'illar, allaqaerda g'urrak g'urillar edi. Chol shogirdi bo'lmish yoshgina, ozg'in, juda

sertavoze yigitning qo'liga qoshiqdon-savatni berib, meva-chevaga yubordi-da, o'zi poygahga cho'kka tushib, mehmonlar kimlar va nima uchun kelganliklari bilan ishi bo'lmay, bog'ning tarixi, bunda qandoq mevalar borligi, bularning ko'chatlari qaerlardan keltirilganligi, bog'ni qanday kolxozlarning raislari ko'rganligiyu, nimalar deganligi to'g'risida so'zlab ketdi. Oblastning har qaeridan keltirilgan turli-tuman ko'chatlar ichida uning uchun eng mo'tabari allaqaerdan samolyotda keltirilgan yigirma tup anor bo'lib, uning o'sha yer anori ekanligidan ko'ra samolyotda keltirilganligini ko'proq pisanda qilar edi.

— Raisimiz juda hafsalali yigit, — dedi chol meva to'la savatni shogirdining qo'lidan olayotib, — hamma ishga ham shundoq jon-dili bilan kirishadi. Mana, mana shu anjirning ko'chatini Oqqo'rg'ondan oldirib keldi; avtomobil berdi, uch kun ovora bo'lib, o'zim olib keldim.

— Bog' kolxozga qancha daromad beradi? - dedi rejissyor hil-hil bo'lib pishgan shaftolining po'stini archayotib.

— O'tgan yili bir yuz o'n ikki ming daromad berdi. Gap daromadda emas, o'g'lim, har qancha daromad bo'lsa paxta bera-di, o'tgan yil paxtadan bir million uch yuz ming daromad oldik. Bog' yaxshi-da! Meva-cheva... kolxozning ko'rki. Urush yillari askar bolalarni yo'qlab turdik. Askarlardan, komandirlardan qancha xat keldi-yu! Hammasini rais temir sandiqqa solib qo'ygan. Ko'rsalaring bo'ladi. Leningraddan mening nomimga ham bir xat keldi. Juda alomat. Sovg'ani To'paniso olib borgan edi, xatni shundan berib yuborishibdi. Aslida, Leningradga men boradigan edim. To'paniso «men boraman» degandan keyin indamadim. Uning eri o'sha tomonlarda shahid bo'lgan edi. Bechora juda yaxshi xotin. Hozir partiya tashkilotchimiz... Bormaganim ko'ngilga armon bo'ldi. Borsam, jiyanimni ko'rib qolarmidim.

— Jiyaningiz Leningraddami?

— Ha, o'sha yerda edi, paroxodda xizmat qilar edi, shahid bo'ldi.

— Jiyaningiz dengizchimidi?

— Ha, Moskvaga o'qigani borgan edi, keyin Leningradga ketdim, deb xat qildi-yu, ikki yildan keyin kokilli shapka kiyib keldi. Qaytishida meni Moskvaga olib borgan edi.

— Moskvaga borganmisiz? — dedi shoir va shoshib yonidan qo'yin daftari bilan qalam chiqardi. — Qani, bir boshdan aytib bering-chi.

— Mening Moskvaga borishim qiziq bo'ldi. Ertalab borib tushdigu, kechqurun jiyanim poezdga chiqarib qo'ydi, nimaga desangiz, urush boshlanib qoldi. Urush bo'lmaganda ko'p joylarni ko'rar edik. Qishloq xo'jaligi ko'rgazmasini tomosha qilar edim. Yana ko'rgazma ochilar. Lekin endigi ko'rgazmaga tomosha qilgani emas, hunarimni ko'rsatgani boraman. G'alati payvandlar qilganman.

Chol o'sha payvandlarini ko'rsatgani va umuman, bog'ni tomosha qildirgani mehmonlarni boshlab ketdi. Boqqa mana shu xilda mehmonlar kelganda chol ularga bog'ning ta'rifini qilmasdan, uning hammayog'ini ko'rsatmasdan va bog' to'g'risida ularning fikr-mulohazalarini eshitmasdan qo'ymas edi. Qorovul shuni yaxshi bilganligi uchun biron ikki soatdan keyin qaytib kelmoqchi bo'lib, postiga ketdi. U ikki soatdan keyin qaytib kelganda chol mehmonlarga tutning tanasini parmalab o'tkazilgan uzum novdasini ko'rsatib izoh berar edi. Uning so'ziga qaraganda, uzumning har boshi to'rvadek va g'ujumlari tutning donasidek zich bo'lishi kerak edi. Qorovul yana bir aylanib kelganda mehmonlarni yetti yillik maktab o'quvchilarining tajriba uchastkasida ko'rdi. Chol kulib-kulib gap ma'qullar, shoir daftarchasini tizzasiga qo'yib, tez-tez yozar edi.

— Mulla akalar, bu yerdan chiqib qaerga boramiz? - dedi qorovul.
Rejissyor kulib javob berdi:

— Darmonimiz yetsa, elektrostantsiyaga boramiz-da.
— Otam sizlarni charchatib qo'ymadilarmi? Bu kishi shunaqa, qo'llariga tushgan odam bog'dan devorlarni ushlab chiqib ketmasa hisob emas... Elektrostantsiya yopiq-ku. Texnik stantsiyani qulflab hammomga ketibdi!

— Biz borguncha kelib qolar.

— Yo'q, kelmaydi. Rostini aytsam, sizlar shu yerda bo'lsalaring bugun chiroqsiz qolamiz. Stantsiya objuvozning o'rniga solingan-da, juda kichkina, ko'rimsiz. Shuning uchun texnik «buning nimasini kartinaga oladi, kartina masxarami, elektrostantsiya masxarami» deb stantsiyani qulflab ketib qoldi. Bugun kelmas emish. Bir hisobda ko'rmaganlarning ham ma'qul. Kolxozimizning yangi besh yillik planida katta gidrostantsiya qurishni mo'ljal qilganmiz. Ana unda tandirni ham elektrda qizitamiz. Kartinaga o'shanda olinsa... Bu yerdan chi-qib fermaga bora qolaylik. Hafiza opam kartinabop to'qqizta sigirni sog'masdan sizlarga ko'z tutib o'tirgan emish.

Bog'bon mehmonlarni kechki payt bo'shatdi va o'shanda ham «attang, fursatlaring bo'lganda hameshabahorni ko'rsatar edim» deb qoldi. U «hameshabahor» deb parnikni aytar edi.

Mehmonlar juda charchagan edi. Bu horg'inlik bog'dan chiqilgandan keyin ayniqsa bilindi, shuning uchun boshqa joylarni ko'rishni bo'lak mavrutga qoldirib, to'g'ri pravleniega qarab ketishdi.

Ularni rais qarshi olib, pravleniening orqasidagi mehmonxonaga boshladi. Stol turli noz-ne'matlar bilan bezatilgan, uning bir chetidagi kichkina sariq samovar ustida turgan qizil choynakning qopqog'i shiriqlar edi.

— E, ovora bo'lishning hojati yo'q edi-ku, — dedi shoir xijolat bo'lib.

— Ovoragarchiligi bormi!.. — dedi rais. — Qani, marhamat... Bog'dan bo'lak joyni ko'rolmabsizlar-da.

— Albatta, yarim kunda hammayoqni ko'rib bo'lmaydi, — dedi shoir, — bog'ning o'zini ko'rishga ham rosa bir kun kerak ekan. Ajoyib!

Mehmonlar kolxozning tarixi, xo'jaligi, daromadi, dongdor kishilari, yangi besh yilliqda qiladigan asosiy ishlari to'g'risida savollar berib, raisdan batafsil javoblar olishdi. Qorong'i tushgandan keyin, Hatamova, o'rta yoshlardagi barvasta bir kishi va qop-qora bir qiz bilan kirib keldi.

— Tanishib qo'yinglar, mehmonlar, — dedi Hatamova, — dongdor zveno boshlig'i Qunduzxon Hayitova... Bu kishi brigadir Davron aka. Shartnoma yigirma ikkiga. Davron akam oltmish uchun kurashayotibdilar.

Suhbat yana davom etdi. Mehmonlar zveno boshlig'i bilan brigadirga ham son-sanoqsiz savollar berishdi, berilgan javoblarni shoshilmay, batafsil yozib olishdi.

Nihoyat, rejissyor daftarchasini yopdi, peshonasini silab o'ychan gap boshladi:

— Biz kolxoz to'g'risida asosiy ma'lumotlarni oldik, lekin bularning hammasini ko'zimiz bilan ko'rishimiz kerak, toki ilhomlanaylik. Ko'rish yaxshi! Mana, bitta bog'ni ko'rishimizning o'zi bizning «Paxtakor» to'g'risidagi tasavvurimizni bugkul o'zgartirib yubordi. Endi gap bunday: kolxozni haqiqiy kolxoz qilishda mexanizatsiyaning roli o'zlaringga ma'lum. Biz kartinamizning asosiy masalasi qilib mexanizatsiya masalasini olmoqchimiz. «Paxtakor» mexanizatsiya jihatidan ham tipik. Shundoq emasmi?

Bu gap yoqdi shekilli, rais iljaydi.

— Lekin, — dedi, — biz hali mexanizatsiyani to'la amalga oshirdik, deyolmaymiz. Bu gapni shunda aytamiz, qachonki kolxoz bo'yicha bir tsentner paxta hech bo'lmasa uch-to'rt mehnat kuniga tushsa. Mana bu yil Qunduzxon yetti mehnat kuniga tushirishni ko'zlab turibdi.

— To'g'ri, — dedi rejissyor, — shundoq bo'lishi kerak. Mexanizatsiya masalasini olganimizda, bizga nima kerak? Bizga voqea kerak. Voqea bo'lishi uchun nima kerak? Qarama-qarshilik kerak. Mana, masala shunda, qarama-qarshilikda. Biz bilamizki, har bir yangilik qarshilikka uchraydi. Demak, mexanizatsiya ham qarshilikka uchrashi kerak. Bizga manna shuni aytib bersalaring kifoya. Mexanizatsiyaga qarshi chiqishlar bo'lib turadimi, bo'lsa qarshi chiqqan odamlarning dalil va isbotlari nimalardan iborat?

Hatamova labidagi tabassumni yashirish uchun tez-tez choy ho'plar ekan:

— Qani, Davron aka, nima deysiz? — dedi.

Davron aka avval Hatamovaga, keyin raisga, so'ngra rejissyorga qaradi-da, bo'ynini qashlar ekan, iljayib:

— O'ttizinchi yillarda qayoqda edingiz, mulla aka! - dedi.

Noqulay jimlik cho'kdi.

— Bizning qishloqlarda hozir mexanizatsiyani qarshilikka uchraydigan, odamlar cho'chiydigan yangilik deb bo'larmikin? — dedi rais xiyol tabassum qilib. — Respublikamizda hozir ikki yuzdan ortiq MTS bor. Qani, sen nima deysan, Qunduzxon? Qunduzxon, gapirgisi kelib turgan bo'lsa ham, nimadandir istihola qilib turgan bo'lsa kerak, darrov gap boshladi:

— Men dalamizga birinchi traktor chiqqan yili tug'il-gan ekanman. Hali Davron akam o'ttizinchi yillar dedilar. O'sha yillari mexanizatsiyaga qarshi chiqqan odamlar bo'lsa bo'lgandir, nimaga desangiz, mexanizatsiyaning nimaligini bilishmagan. Lekin hozirgi vaqtda, mexanizatsiya kolxoz-ning joni ekanini har bir kolxozchi ko'rib, bilib turganda mexanizatsiyaga qarshi odam bo'lishi... bilmadim.

— Masalan, chollar bo'lishi mumkin, — dedi shoir.

— Chollar? Men yerni qo'sh ho'kiz bilan haydab ko'rgan emasman. Uning azobini bilmayman, chollar bilishadi. U vaqtlarda eng mo'l hosil o'n tsentner ekan, men buni eshitganman, lekin chollar o'z ko'zlari bilan ko'rishgan. Kartinaga olinadigan bo'lsa haqiqatni olish kerak.

Yana o'ng'aysiz jimlik cho'kdi.

— Albatga, mehmonlar ham buni bilishadi, — dedi Hatamova, - lekin, o'zlari aytganday, bir voqea kerak. Bular soxta bo'lsa ham bir voqea yaratib shu bahona bilan kolxozni, mexanizatsiyaning kuchini ko'rsatmoqchi bo'lishadi-da. Shundoqmi?

— Ha, barakalla! — dedi rejissyor. — Gap mana shunda!

— To'g'ri, lekin kolxozda hech bo'lmasa besh-o'n kun tursalaring, kolxoz bilan durustroq tanishsalaring haqiqatga mos keladigan, juda qiziq kartinabop voqea o'zi chiqib qoladi. Agar turamiz, o'rganmiz, odamlar bilan yaxshiroq tanishamiz desalaring, marhamat! Nima dedingiz, rais?

— Mayli, bir oy turasizlarmi, ikki oy turasizlarmi, qancha tursalaring biz xizmatda.

— Hozir kelayotsam qorovul Safaralini so'kayotibdi, — dedi Hatamova avval raisga, so'ngra mehmonlarga qarab. — Safarali bizning tegirmonchimiz. Juda qiziq yigit. Shu kelib qorovuldan sizlarni so'rabdi. Qorovul: «Nima qilasan?» desa, «Bizning tegirmon ham kartinaga tushib qolarmikin?» debdi. Shunga qorovul bo'g'ilayotibdi. «Hay, insofing bormi, odamlar elektrostanniyani ko'rsatgani uyalib qochib ketdi-yu, sen tegirmoningni suqasan», deydi. Safarali ham bo'sh kelmaydi: «Mening tegirmonim rayonda birinchi, sen tegirmonning fahmiga yetmaysan», deydi. Rost, tegirmonni juda boplagan. Bu yigit boshqa hech ishda o'zini ko'rsatolmagan edi, shu ishga qo'ydik, bunda o'zini ko'rsatdi. Tegirmonchilik unga ota meros, ertayu kech tegirmon atrofida aylangani aylangan. Tegirmon buning qo'liga o'tgandan beri yaxshi daromad beradigan bo'ldi. Men buni aytmoqchi emas edim, hali texnikning qochib ketganligini aytmoqchiman. Mening bilishimcha, o'zi kichkinaku, lekin shu ham bir voqea. Durustroq o'ylab ko'rilsa, qiziq

voqea! Bu stantsiyani solganimizga o'n bir yil bo'ldi. O'sha vaqtda bu to'g'rida qancha shov-shuv bo'lgan edi. Mana endi, ko'rib turibsizlar, birovga ko'rsatgani uyalishadi. Buni, albatta, misol uchun aytayotibman, kichkina voqea.

Rejissyor yana daftarini ochib bir nimalarni yozib qo'ydi. Qunduzxon bir nima demoqchi bo'lib ikki-uch og'iz rostlaganidan keyin sekin:

— Mulla akalar, — dedi, — beadabchilik bo'lsa ham mening bir taklifim bor edi: kolxozni ko'rsatishga voqea kerak bo'lsa, shu kelishlaring o'zi bir voqea emasmi?

Hamma kulib yubordi. Qunduzxon, juda ham behuda gap aytdim shekilli deb, qip-qizarib ketdi va yuzini yashirdi.

— To'g'ri, singlim, juda to'tri aytdingiz! — dedi shoir zavq qilib, — eng yaxshi, eng qiziq voqea mana shu kelishimizning o'zi! Bir shoir bilan bir rejissyor kolxoz hayotidan kartina yaratmoqchi bo'lishadi, kolxozga kelib bir yarim oymi, ikki oymi turishadi.

Rejissyor uning so'zini bo'ldi:

— Voqea izlashadi, topisholmaydi, keyin Qunduzxon voqea topib beradi. Haqiqatan, o'rtoq shoir, juda qiziq kinokomediya qilish mumkin!

Yana kulgi ko'tarildi.

Mehmonlar shunga qaror qilishdi.

Bo'lajak kinokomediya haqidagi xushchaqchaq suhbat yarim kechagacha davom etdi.

Mehmonlar ketib, bir haftadan keyin qaytib kelishdi.

Uch oydan keyin kinokomediyaning s'yomkasi boshlandi:

«Paxtakor» kolxozining pravleniesi oldiga qo'ng'iznusxa bir avtomobil kelib to'xtaydi.

Undan ikki kishi tushadi va hokazo...

1949

MING BIR JON

Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko'yga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanida, bahor kelganidan bexabar hanuz g'aflatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgan, avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shu'la sochayotganday tuyuladi.

Kasalxonaga yaqinda tushgan Mirrahimov, jikkakkina kishi, o'ziga juda ham katta ko'k xalatga burkanib, yengchadan boshini chiqarib turgan sichqondek derazadan ko'chaga qarab o'tirgan edi, birdan tutaqib ketdi: shunday havo bo'lsa-yu, oyoq-qo'li butun odam ko'chaga chiqolmay, derazadan mo'ralab o'tirsa!..

Mirrahimov jussasi kichkina bo'lgani bilan tovushi juda yo'g'on va buning ustiga sekin gapirolmas edi. Hamshira yugurib kirdi, Mirrahimovning sog'lig'ini, kayfiyatini so'radi, keyin dardni bardosh yengadi, bu xususda Mastura Alievdan ibrat olish kerak, degan mazmunda shama qildi.

Mastura Alieva sakkiz oydan beri palatasidan chiqmay yotgan og'ir xasta, uni kasalxonada hamma bilar, ko'p kishi kirib ko'rgan ekan. Mirrahimovning odamgarchiligi tutib ketdi:

— Shu sho'rlik ayolni bir kirib ko'raylik! Uch kunligi bormi, yo'qmi... Sob bo'lgan deyishadi...

— Ha, ancha og'ir,— dedi hamshira xo'rsinib,— o'n yil dard tortish osonmi!

Poygaxdagi karavotda kitob o'qib yotgan Hoji aka degan xasta yo'g'on gavdasiga nomunosib chaqqonlik bilan boshini ko'tarib, ko'zidan oynagini oldi.

— O'n yil? O'n yildan beri kasal ekanmi?

— Ha, o'n yil bo'libdi. Bechora turmush qilganiga bir yil bo'lar-bo'lmas shu dardga yo'liqqan ekan. Tomog'idan hech narsa o'tmaydi. Ovqatni qorniga quyishadi... Teshib qo'yilgan... Ba'zan o'zi quyadi, ba'zan eri.

Hoji akaning ko'zlari o'ynab ketdi.

— Eri? Eri bormi?

— Bor. Shu yerda. Besh oydan beri birga!

Hoji aka uzoq angrayib qolganidan keyin:

— O'n yil kasal boqib, yana kasalxonada ham birgami? — dedi.

— Shuni ayting,— dedi hamshira.— Doktorlarga yalinib-yolvorib palataga karavot qo'ydirib oldi.

Hoji aka dardga bu qadar bardoshli ayoldan ham ko'ra bunchalik vafodor erni ko'rishga ishtiyoqmand bo'lib qoldi-yu, xalatining belbog'ini mahkam bog'lab, shippagini kiydi.

— Qani, yuringlar, tabarruk odamlar ekan, bir ko'rib chiqaylik.

Hamshira Mastura bilan uning eriga xabar bergani ketdi.

Xayal o'tmay, qorni chiqqan Hoji aka oldinda, uzun koridordan o'ninchi palataga tomon yo'l oldik. Palata eshigi oldida bizni hindiga o'xshagan qop-qora, katta-katta ko'zlari yonib turgan bir yigit, aftidan, Masturaning eri kamoli ehtirom bilan kutib oldi va har qaysimizga ayrim minnatdorchilik bildirib, ichkariga yo'lladi. Palataga kirdik. Shu payt oftob yana bulut ostiga kirdi-yu, palatani shom qorong'iligi bosdi. Kattakon derazaning chap tomonidagi karavotdan zaif, yo'q, zaif emas, mayin tovush eshitildi:

— Kelinglar... Rahmat! Odamga odam quvvat bo'ladi, ming rahmat! Akramjon, kursi qo'yib bering...

Oftob yana yorishdi. Masturani baralla ko'rdik... Ko'z o'ngimizda xasta emas, o'lik, haqiqiy o'lik, sap-sariq teriyu suyakdan iborat bo'lgan murda ichiga botib ketgan ko'zlarini katta ochib yotar edi... Tobutda yotgan o'likning qo'limi, oyog'imi biron sabab

orqasida bexosdan qimirlab ketsa kishi qay ahvolga tushadi? Uning o'lim pardasi qoplagan yuzida chaqnab turgan ko'zlarini ko'rgan kishi xuddi shu ahvolga tushar edi.

Boya bizni kutib olgan yigit — Akramjon kursi qo'yib berdi. Mirrahimov ikkovimiz o'tirdik. Hoji aka yo'g'on gavdasi bilan Masturani to'sib tikka turib qoldi. Yonimdagi kursini surib Hojining etagidan tortay desam, qorni silkinyapti... Ajabo, bu odam nega kulayotibdi, deb aftiga qarasam... rangi bo'z bo'lib ketibdi! Uning qo'rqqanini payqab, hamshira darrov yo'l qildi:

— Ie, Hoji aka, sizga dori berish esimdan chiqibdi-ku, yuring! - dedi va Hojini yetaklab chiqib ketdi. Hoji koridorga chiqib yiqilarmikan, deb o'ylagan edim, yo'q, xayriyat, gumburlagan tovush eshitilmadi...

Hamshira yo'l qilib Hojini olib chiqishga chiqdi-yu, lekin baribir, Mastura payqadi. Juda-juda xunuk ish bo'ldi. Mirrahimov ikkovimiz nima deyishimizni, nima qilishimizni bilmay qoldik. Bu hol kasalga qanday ta'sir qildi ekan, deb sekin qaradim. Mastura qonsiz labida tabassum bilan eriga yuzlandi:

— Akramjon, daftaringizga yozib qo'ying: uch mardi maydon meni ko'rgani kirgan edi, bittasi arang qochdiyu, ikkitasi qochgani ham bo'lmay, o'tirib qoldi.

Mastura piqirlab kulib yubordi; yana kuldi, yosh boladay o'zini tutolmay qiqirlar edi. Bu hazil va ayniqsa kulgi avval xunuk, odamning etini jimirlatadigan darajada xunuk eshitildi, keyin nuchuqdir, Masturaning yuzidan o'lim pardasi ko'tarilganday, hayot to'la ko'zlari o'lik yuziga jon kirgizganday bo'ldi. Mirrahimov Hoji akaning qilmishi to'g'risida uzr tariqasida bir nima demoqchi bo'lib gap boshlagan edi, Mastura so'zini og'zidan oldi:

— Bunaqa narsa menga ta'sir qilmaydi,— dedi,— Akramjon, bularga tobut voqeasini aytib bering... yo'q, yo'q, o'zim aytib beraman! Bunga besh yildan oshdi. Ko'z oldimdan ketmaydi... Qalin qor yoqqan kun edi. Men derazaning ro'parasida mana shu xilda yotibman, Akramjon paypog'ini yamayotgan edi shekilli. Birdan ko'cha eshigimiz ochildi-yu, qizil bir narsa kirdi, nima ekan deb qarasam - tobut! Akramjonning ikki o'rtog'i hovlimizga tobut ko'tarib kirdi! Yuragim jig' etib ketdi... Voy sho'rim, nahot o'lgan bo'lsam... To es-hushimni o'nqlab, Akramjonga bir nima degunimcha, boyagi ikkovi tobutni devorga suyab qo'yib, uyga kirib keldi; uyga kirdi-yu, meni ko'rib ikkovi ham boyagi Hoji akangizday shaytonlab qolayozdi. Akramjon hayron... Men ana ketdi, mana ketdi bo'lib yotgan edim-da, o'sha kuni ertalab birov avtobusda yig'lab ketayotgan bir bolani ko'rib, mening ukamga o'xshatibdi-yu, shundan haligiday gap tarqalibdi... Tobutni buzib pechkaga qalashdi. Menga shu ham ta'sir qilgani yo'q. Bunaqa narsalar o'lim kutib yotgan kasalga yomon ta'sir qilishi mumkin, men hech qachon o'lim kutgan emasman, kutmayman ham! U yog'ini surishtirsangiz, men odam bolasining o'lim kutishiga, ya'ni dunyodan umid uzishiga ishonmayman. Hatto tildan qolgan kasalning rozilik tilashib qaragani ham dunyodan umid uzgani emas, balki «rozilik tilashgani hali erta» dermikin degan umid bilan, dunyoda tengi yo'q, timsoli yo'q zo'r umid bilan qaragani deb bilaman.

Akramjon Masturaning biz bilan yozilib o'tirganiga qanchalik xursand bo'lsa, toliqib qolishidan shunchalik xavotirda ekani ko'rinib turar edi; shuning uchun Masturaga tez-tez dam berishni ko'zlab, ko'proq bizni gapirtirishga, o'zi gapirishga harakat qilardi.

— Sizning nima dardingiz bor?- dedi Mirrahimovga yuzlanib.

Mirrahimov birdaniga uchta dardning nomini aytdi.

— Voy sho'rim!..— dedi Mastura, — jindakkina joningizga-ya! Shu jussangizga uchta dard sig'dimi?

Bo'ldi kulgi! Ayniqsa, Mirrahimov zavq qilib kuldi. Kasallik, o'lim to'g'risidagi gap tugab, xushchaqchaq suhbat boshlanishiga ilhaq bo'lib turgan Akramjon Mastura boshlagan askiyani ilib ketdi; askiyaga juda usta ekan, olamda dard nima, o'lim nima ekanini

butkul unutib, rosa kulishdik. Afsuski, Mirrahimovning yo'g'on tovushi suhbatimizning buzilishiga sabab bo'ldi: vrach koridordan o'tib borayotib, uning beso'naqay kulgisini eshitgan bo'lsa kerak, eshikni ochib qaradi va Masturaga zehn solib, uning yuzida horg'inlik ko'rdi shekilli, bizni chiqarib yubordi. Akramjon ketimizdan chikdi, bizning bu iltifotimiz Masturaga qancha kuch-quvvat berishini aytib, ko'nglida mavj urib, yosh pardasi bosgan ko'zlarida ko'rinib turgan cheksiz min-natdorchilik tuyg'usini aytib bitirolmas, aftidan, Masturaning bir minutlik oromi uchun o'ng ko'zini o'yib berishga ham tayyor edi.

Palatamizga qaytdik. Hoji aka karavotida yonboshlab, qand choy ichib, o'zini yelpib yotar edi. Bo'lib o'tgan xijolatli ish to'g'risida u ham indamadi, biz ham indamadik. Hoji akaga bir nima deyish u yoqtsa tursin, Mirrahimov ikkovimiz ham kechgacha bir-birimizga so'z qotmadik; aftidan, borlig'imiz Mastura bilan band, quyunday charx urayotgan taassurotlar, fikrlar, tuyg'ularni ifoda qilgani so'z topolmas edik.

Kech kirdi. Hoji aka o'rtacharoq xurрак tortib uyquga ketdi. Mirrahimov dam-badam u yoqdan-bu yoqqa ag'darilar edi, nihoyat, mening uyg'oq ekanligimni payqab, boshini ko'tardi.

— Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta! — dedi, — hozir tugab qolgan shamday lipillab yonayotgan joni basharti so'ngan taqdirda ham, qolgan mingtasini yoqib keyin so'nadi. Mana shu ishonch Masturaga o'limni yo'latmaydi.

Mirrahimov uzoqjim qolganidan keyin yana birdan:

— Eri-chi, eri? — dedi, — bu yigitning ham raftoridan, yigitlik umri ming bittayu, shundan bittaginasini Masturaga qurbon qilyapti.

Ertasiga Mastura haqida yana bir ko'ngilsiz gap eshitdik: bechoraning tomog'idan hech narsa o'tmasligi ustiga qorniga tez-tez suv to'planar ekan...

Kunlar o'tib hammamiz tarqaldik. Mirrahimov o'zining MTSiga, Hoji aka kurortga ketdi. Oradan bir qancha vaqt o'tgandan keyin shu tomonga yo'lim tushdiyu, kasalxonani bosib o'tolmadim; kirib tanish hamshiradan so'rasam, Mastura bir soatdan keyin operatsiyaga yotar ekan. Doktorlar operatsiya stolidan turolmaydi, deb besh oydan beri uning ra'yini qaytarib kelishar ekan, oxiri bo'lmabdi — Mastura o'lsam tovonim yo'q, deb tilxat beribdi.

Kirib ko'ray desam, doktor ijozat bermadi. Mening yo'klab kelganimni ko'rsa, dalda bo'ladigan biron so'z aytsam, zoraki darmon bo'lsa deb kutdim.

Vaqt-soati yettanda Masturani hamshira bilan Akramjon ikki tomondan suyab olib chiqishdi. Lekin eshikdan chiqishi bilanoq Mastura ikkovini ikki tomonga itarib o'zi yurdi; bardam qadam tashlab, operatsiya zalining eshigini o'zi ochib kirib ketdi. Akramjon, butun diqqati xotini bo'lgani uchun meni payqamadi. Mastura esa menga bir qaradiyu, tanimadi shekilli, indamadi.

Operatsiyaga doktorlarning ko'ngli chopmagani, xastaning holi o'zimga ma'lum bo'lgani, Masturaning o'limning yuziga bunchalik tik qaragani qorong'ida qo'rqqan kishi ashula aytganidek emasmikin, degan gap ko'nglimdan o'tgani uchun operatsiyaning natijasini kutmadim, kechqurun kasalxonaga telefon qilmoqchi bo'lganimda, rostini aytsam, telefon trubkasini dadil ololmadim. Yo'q, xayriyat, Mastura operatsiyadan bardam turibdi. Shunaqa deyishdi.

Shundan keyin men uzoq safarga ketdimu, Masturaning taqdiridan bexabar bo'ldim, lekin uni tez-tez eslar edim; bu toqati toq, joni temirdan insonning tuzalib ketishini, yashashini, uzoq umr ko'rishini uning o'zidan ham ko'proq tilar edim. Shuning uchun oradan uch yil o'tgach, Akramjonni bir begona xotin bilan ko'rganimda alamimdan dod deb yuborayozdim.

Paxta bayrami hech qaerda Mirzacho'ldagidek qiziqo'tma-sa kerak, chunki bu yerga resgublikaning turli oblastlaridan kelgan odamlar o'z oblastining ashulasini, o'yinini ham olib kelgan deyishadi.

Paxta bayramini yor-jo'ralar bilan Guliston rayonida o'tkazdik.

Akramjonni, boya aytganim xotin bilan shu yerda, Guliston rayoni markazining chiqaverishida ko'rdim. O'rta bo'yli, xushqomat, vujudidan yoshlik kuchi va g'ayrati yog'ilib turgan qop-qora juvon otda olma yeb, yo'l bo'yida turar, Akramjon o'z otining ayilini qayta bog'lamoqda edi. Akramjon meni ko'rib qoldi-yu, juvonga bir nima dedi. Juvon darrov otdan tushdi. Ikkovi yugurib keldi. Ikkovi ham men bilan juda eski qadrdonday so'rashdi. Biroq men, harchand qilsam ham, palatadan chiqib operatsiya zaliga kirib ketayotgan Mastura ko'z o'ngimdan ketmay, bular bilan samimiy ko'risha olmadim: Akramjonni bir nav quchoqlagan bo'ldim, juvonga esa qo'limning uchini berdim.

Juvon:

— Amaki, meni tanimadingizmi?— dedi va xurjundan ikkita olma olib, birini menga berdi.

— Qaerdadir ko'rganday bo'laman, lekin...

Juvon qo'lidagi olmani ustma-ust bir necha martaba tishladi va chala chaynab yutdi.

— Endi ham tanimadingizmi?— dedi.

Tanidim! Faqat ko'zidan tanidim! Kulimsirab, olamga tabassum sochib turgan bu juvon o'sha Mastura edi. Men nima deyishimni bilmay:

— Bu yoqda nima qilib yuribsiz? — dedim.

Mastura kuldi.

— Kuchimni, g'ayratimni to'la-to'kis ishga solib yuribman, - dedi.

— Operatsiyaga kirib ketayotganingizda men yo'lakda turgan edim, hayajonda bo'lsangiz kerak, tanimadingiz...

— Yo'q, amaki,— dedi Mastura bir oz xijolat bo'lib,— kechirasiz, atayin so'rashmagan edim... So'rashsam, menga tasalli berar edingiz... O'sha tobda menga tasalli berib aytilgan har bir so'z ishonchimga raxna, ko'nglimga g'ulg'ula solishi mumkin edi.

Uzoq suhbatlashdik. Er-xotin otlarini yetaklab, meni talay yergacha kuzatib qo'yishdi: so'ng xayrlashib so'l tomonga ot qo'yib ketishdi.

Men sahroda lochinday uchib ketayotgan Mastura bilan Akramjonga uzoq qarab qoldim.

Ikkovi ufqqa yetganda, biri orqaga qaytdi, xayal o'tmay yetib keldi.

Bu Mastura ekan, yo'ldan bir necha qadam narida turib:

— Amaki, Hoji akamga salom ayting, — dedi va ufqda kutib turgan Akramjonga tomon ot qo'yib ketdi.

Shaharga qaytganimizdan keyin Masturaning omonatini topshirish uchun Hoji akani topdim, lekin salomini topshirolmadim: Hoji aka bechora qazo qilgan ekan.

TO'YDA AZA

Zo'ri behuda miyon meshikanad

Dotsent Muxtorxon Mansurov nihoyatda istarasi issiq, nihoyatda dilkash chol, shu qadar dilkashki, uni ko'rgan kishi har faslning o'z husn-latofati bor degan gapni yil fasllari to'g'risidagina emas, umr fasllari to'g'risida ham aytsa bo'lar ekan, deb qolardi. Uning bitta-ikkita qora tuk chap berib qolgan oppoq cho'qqi soqoli... Yopirimay, soqol ham odamga shuncha yarashadimi-ya!..

Cholni bunchalik istarasi issiq, dilkash qilgan, soqolidan tortib yurishigacha hamma narsasini, har bir harakatini chiroyli, yoqimli qilib ko'rsatgan, ehtimol, uning odamoxunligi ham bo'lsa. O'zi shunaqa bo'ladi-ku: yaxshining yuzida zuluk ham xol bo'lib ko'rinadi.

Ammo, lekin Muxtorxon domla nafsambiriga odamning joni edi. Uning xushfe'lligi, to'poriligi... mahallada katta-kichik hamma bilan salomlashar, yosh bilan yosh, qari bilan qari bo'lib gaplashar, xursand kishi bilan chaqchaqlashib, xafa bilan dardlashar edi. Bu odam mahalla hayotiga, har bir kishining diliga kirib, shu qadar singib ketgan ediki, otpuskaga yo komandirovkaga ketsa butun mahalla huvillab qolganday bo'lar edi.

Kunlardan bir kuni mahallada duv-duv gap bo'lib qoldi: «Muxtorxon domla uylanarmishlar!..»

Domla bundan uch yil burun beva qolib, unga goh singlisi, goh uzatgan qizi qarab yurar edi. Uning niyatini eshitib mahallada xursand bo'lmagan odam qolmadi.

Hech kim qarigan chog'ida juftidan qolmasin. Osonmi, kishi nima bo'lishini bilmaydi, bosh yostiqqa tegishi bor... Qari odamga mahram kerak...

Hali hech kim ko'rmagan bo'lsa ham, Muxtorxon domla yoqtirgani uchun juda aqlli, tamizli ayol chiqishi muqarrar bo'lgan kelinni hamma g'oyibona yaxshi ko'rib qoldi.

— Mahallamizning tolei bor ekan, — deyishar edi. — Domla otaxonimiz edilar, kelinimiz bizga onaxon bo'ladilar...

Mish-mish rost bo'lib chiqdi: domla bozor qilishni, magazinga kirishni jinidan battar yomon ko'rar edi, kimdir uni univermagda ochered turganini ko'ribdi; ertasiga choyxona oldidan chamandagul to'ppi kiyib o'tdi.

Mahalla aktivlari kengashib, mahalla nomidan yaxshiroq bir to'yona qiladigan bo'lishdi. Ularning fikricha, bu narsa kuyovga ham, kelinga ham butun aholining hurmat va muhabbatini izhor qilishi kerak edi.

Shu orada domla qayoqqadir ketib bir haftadan keyin paydo bo'ldi. Uning avtobusdan tushib kelayotganini ko'rgan choyxonadagi odamlar hang-mang bo'lib qolishdi; chol o'lgur soqolini, shunday chiroyli soqolini, tag-tugi bilan qirdirib tashlabdi! Achinmagan, xafa bo'lmagan odam qolmadi.

U biron yoqqa borib qaytganida choyxonaga kirmasdan, katta-kichik bilan ko'rishib hol-ahvol so'ramasdan o'tmas edi, hozir choyxonaga yaqinlashganida ko'chaning narigi yuziga o'tib oldi-yu, yerga qarab, jadallaganicha o'tdi-ketdi. Uning o'zigagina emas, butun mahallaga fayz kirgizib turgan soqolini oldirgani, buning ustiga yana choyxonani chetlab o'tgani ba'zilarni tashvishga solib qo'ydi:

— Domlamizga nima bo'ldi ekan? Domlamiz nega bunaqa bo'lib qoldi ekan?..

Domlaga hech bir g'ubor qo'nishini istamagan boshqalar bu ikki gunohni bir-biriga yegizib, uni oqlashga tirishdi:

— Domlamiz biron xayolga borib soqolini qirdirganu hozir pushaymon, uyalganidan bizga ro'para bo'lmadi...

Oradan ko'p o'tmay choyxo'rlardan biri qiziq bir gap topib keldi. Bu yigit domlani shaharning narigi chekkasidagi parkda ko'ribdi. Domla, boshida chamandagul to'ppi, egnida kalta va tor shim, katak ko'ylak, yengini baland shimargan, bilagida kattakon tilla soat, o'zi yakka pivo ichib o'tirgan emish! Uning bunday odati yo'q edi, shuning uchun yigit hayron bo'lib bir oz qarab turibdi. Domla ikki shisha pivoning ustidan yuz gramm aroqni bitta otib o'rnidan turibdiyu, gulchidan kattakon guldasta sotib olib, parkning orqasidagi jinko'chaga kirib ketibdi. Bu gapni eshitib odamlarning dami ichiga tushib ketdi. Ba'zi birovlarining ko'ngliga allaqanday jirkanch, domlanning sha'niga hech to'g'ri kelmaydigan gaplar keldi... Shunda mahallaning qariyalaridan Karim ota hozir ba'zi birovlarining ko'ngliga kelgan gapdan ham xunukroq bir taxmini aytib qoldi:

— Xayr, ishqilib oxiri baxayr bo'lsin, — dedi, — kelinimiz yoshga o'xshaydi... Kiz bo'lmasa deb qo'rqaman!

Karim otaning bu taxmini, domlanning keyingi vaqtlardagi raftoriga qaraganda ehtimoldan uzoq bo'lmasa ham, odamlarga qattiq malol keldi. Bir-ikki kishi Karim otaning dilini og'ritdi.

Biroq, oradan ko'p o'tmay, Karim otaning taxmini to'g'ri chiqib qoldi: «Domla o'zining studentkasi — yigirma yashar bir juvonga uylanayotgan emish» degan gap tarqaldi.

To'yga yaqin qolganda kelin ko'chaning boshidagi atelega ko'ylak buyurgani kelgan ekan, nima bo'lib bundan habar topgan ayollar ko'rgani borishdi. Kelin, darhaqiqat, yosh, lekin xuddi qiziqchilikka semirganday yum-yumaloq; egnida yengsiz qizil ko'ylak, boshida popushakning tojiga o'xshagan, lekin qizil shlyapa; qo'lidagi sumkasi, oyog'idagi poshnasi bir qarich tuflisi ham qizil. Uni adovat va nafrat bilan boshdan-oyoq kuzatgan ayollardan biri, burilib ateledan chiqib ketar ekan:

— Xo'rozqandga o'xshamay o'li! — dedi.

— Karigan chog'ida xo'rozqand yalamay domla ham o'lsin! — dedi yana biri.

Bu laqab darrov tarqalib ketdi. Domlaga qo'l urish bilan mahallaning fayzini o'g'irlagan, odamlarning dilini hamisha yoritib turadigan chiroqni so'ndirgan bu ayolni ko'rgan ham, ko'rmagan ham toshni teshadigan bir g'azab bilan yomon ko'rar edi. Bu g'azab odamlarning ko'nglidagi domlaga bo'lgan hurmat va muhabbat tuyg'usini chirita boshladi. Bora-bora domla deganda odamlarning ko'ngliga g'ashlik tushadigan bo'lib qoldi. Domla, shuni o'zi sezsa kerak, mumkin qadar odamlarning ko'ziga ko'rinmaslikka tirishadigan bo'ldi.

To'y kelinnikida bo'lib o'tdi. Buni mahallada Karim otadan boshqa hech kim bilmay qoldi. Karim ota ham to'yga emas, kabob pishirib bergani chaqirilgan ekan. Bundan xabardor bo'lgan mahalla yoshlari uni hol-joniga qo'ymay, choyxonaga olib chiqishdi va to'y qanday o'tganini gapirib berishga majbur qilishdi. Karim ota «birovning sirini aytmayman» deb avval tarxashlik qildiyu, bir-ikki savolga javob berganidan keyin qulfidili ochilib ketdi: ikki gapning birida peshonasiga urib, goh bo'g'ilib va goh qotib-qotib kulib, odamlarni kuldirib hikoya qildi.

To'yga kelin tomondan ellikka yaqin, kuyov tomondan sakkiz kishi aytilgan ekan, ikkala tomondan hammasi bo'lib o'n bir kishi kelibdi. Bir dutorchi, ikki ashulachi va Karim ota ham shu hisobga kirar ekan. Soat oltiga belgilangan to'y soat o'ndan oshganda boshlanibdi. Kelin birpas boshiga oq ro'mol yopinib o'tiribdiyu, bir-ikki ryumka ichgandan keyin, alamiga chidolmay o'yinga tushibdi. Domla chapak chalibdi, ashulaga qo'shilibdi...

— Ha, aytganday, — dedi Karim ota piqirlab kulib, — domla sochlarini bo'yatibdilar!.. Azbaroyi xudo, kuya tushgan po'stakka o'xshaydi!.. Mayli, bo'yoq topilgan bo'lsa bo'yasin, lekin shu bo'yoq bilan qilig'ini ham bo'yashga, sochiga mos qiliqlar qilishga urinsa uncha yaxshi chiqmas ekan.

Darhaqiqat, domlanning fikr-yodi o'zini iloji boricha yosh ko'rsatishda bo'lib qoldi. U nima qilsa, nima desa shuni esdan chiqarmas, yosh ekanini ko'rsatish uchun qulay kelgan hech bir imkoniyatni qo'ldan bermas, «hali yoshsiz» degan kishiga jonini, jahonini berishga tayyor edi.

To'ydan keyin oradan bir oy o'tar-o'tmas kelin g'alati bir dardga yo'liqdi: ba'zan kechalari hadeb chuchkiradigan bo'lib qoldi; doktorga ko'ringan ekan, doktor «bu dardning davosi — dengiz havosi» debdi. Domla ertasiga ertalabdan idorama-idora yugurdi, soat to'rtga qolmasdan putyovka bilan poezd biletini keltirib kelinga topshirdi.

Kechqurun eshik oldiga ko'kish taksi ko'ndalang bo'ldi. Domla, kuni bo'yi yelib-yugurib holdan toyganiga qaramay, ikkita og'ir chamadonni mashinaga o'zi olib chiqdi va bagajnikka o'z qo'li bilan joyladi; o'sha yengsiz qizil ko'ylagini, qizil shlyapasini kiyib hovlidan yana xo'rozqand bo'lib chiqqan kelinga mashinaning eshigini ochib berdi, keyin chiqib yoniga o'tirdi. Mashina jo'nadi, jo'nadiyu, tezlab do'ngroq ko'prikdan o'tishda nima bo'lib bagajnikning qopqog'i bir ko'tarildi-da, boyagi ikkala chamadon otilib chiqdi. Ikkala chamadon, xuddi bir-biri bilan chopishganday, irg'ishlab-irg'ishlab talay yergacha bordiyu, biri yo'lning o'rtasida, ikkinchisi tro-uarga chiqib to'xtadi. Shofyor bundan kechroq xabardor bo'ldi shekilli, mashina qirq-ellik qadam narida to'xtadi. Mashina to'xtashi bilan domla eshikdan otilib chiqdi, chamadonlarga qarab yugurdi va ketidan chopgan shofyor, choyxonadan yugurib tushgan uch-to'rt kishining ko'magini rad qilib, har birini bir odam zo'rg'a ko'taradigan ikki chamadonni o'zi yakka ko'tardi va mashinaga tomon yurdi. U yarim yo'lgacha chamadonlarni azod ko'tarib, bardam qadam tashlab bordi-yu, undan nari rangi oqarib, tizzalari qaltirab tentiray boshladi; shundoq bo'lsa ham, nomus kuchli, bir iloj qilib mashinaga yetib bordi; chamadonlarni qo'ydiyu, birdan ko'zlarini ishqab, mashinaga kirib ketdi. Shofyor chamadonlarni yaxshilab joyladi. Mashina qo'zg'aldi, qo'zg'aldu, o'n-o'n besh qadam yurmasdan, birdan eshigi ochildi, xo'rozqand dodlaganicha o'zini yerga otib, ikki-uch yumalab ketdi. Odam yig'ildi. Xo'rozqandni ko'tarib olishdi. Xo'rozqand gapirolmas, dir-dir titrab, kishnaganday bir tovush chiqarar va qo'li bilan mashinani ko'rsatar edi.

Bir necha kishi mashinaga tomon yugurdi. Shofyor qo'rqib, nima bo'lganiga tushunolmay, bir chekkada turar edi. Odamlar mashinani ochib qarashsa, domla... o'lib qolipti!

Ertasiga domlani ko'mish marosimi bo'ldi. Marosimga mahalladan odam ko'p qatnashmadi, aftidan, domla ko'p odamning qalbida bundan bir oy burun o'lgan, ko'plar o'sha to'yni domlanning janozasi hisoblashgan edi...

1956

MAHALLA

*Inson bilan tiriqdir inson,
Muhabbatdan hayotning boshi.
Odamzodga baxsh etadi jon,
Odamlarning mehr quyoshi.
Erkin Vohidov*

Rohat buvi kattakon qora pechkaning eshigini ochib oyog'ini tovlayotgan edi, deraza ostida ko'zoynak taqib nevarasining yirtilgan kitobini yelimlayotgan choli urishib berdi: — Seni pechkaga o'rgatib bo'lmadi-bo'lmadi... Nima, polni o'yib, sandal qilib beraymi? Pechka deganning eshigini ochdingmi, ko'mir osmonni isitadi deyaver!..

Rohat buvi pechkaning eshigini yopdi, borib divanga cho'zildi. Uy sovuq bo'lmasa ham, bir necha kundan beri uning eti uchar, oyog'i sovqotar, og'rir edi.

Kampir shu yotganicha ertasiga ham turgisi kelmadi, indiniga turolmadi, uchinchi kuni yuragi birpas qattiq urib turdi-yu, birdan bo'shashib, o'ldi-qoldi.

Hikmat buva nima bo'lganini bilolmay, ko'zi bilan ko'rib turganini aqliga sig'dirolmay, garang bir ahvolda turib qoldi; o'g'li, kelini, uch nevarasi kirib yig'i boshlagandagina o'ziga kelib, titroqli nafas bilan shivirladi: "E, xudo, nima qilib qo'yding, bisotingda menga atagan yana qanaqa kulfatlaring bor, to'k, boshimga hammasini birdan to'ka qol!"

Ellik uch yil! Ellik uch yildan beri bir dasturxondan tuz tatigan, bir ko'rpani bosgan, birga kulgan, birga yig'lagan; ellik uch yildan beri mushukchaday bir-biriga suykanib, bir-birini yalab, og'ritmay tishlab, yiqitib, yiqi-lib berib, piypalashib o'ynagan; ellik uch yildan beri mehr atalmish ulkan tuyg'u rishtasini pilla qurtiday bir maromda asta-sekin chuvib, bir-birining qalbini o'rab-chulg'ab kelgan...

Hamma rasm-rusm joyiga yetkazilgandan keyin odamlar tobutni ko'targanda shu rishta birdan tortildi-yu, go'yo Hikmat buvaning yurak-bag'rini sug'urib oldi. Chol o'kirib yubordi.

Kampirni birpasda yerga topshirib qaytishdi. Ko'ngil so'ragani yana butun mahalla kirdi. Hikmat buva kasal musichaday bir chekkada qunishib o'tirar, aftvdan, endi uning uchun olamda hech kim, hech narsa qolmagan edi.

Shundoq Hikmat buva hafta o'tar-o'tmas bir hovuch suyak bo'ldi-qoldi. Chol cho'zilib yotganda uning o'likmi-tirikmi ekanini bilish qiyin, lekin kampiri oyog'ini pechkaning o'tiga tovlayotganda urishib bergani esiga tushsa arslonday o'kirar, o'zini u yoqdan-bu yoqqa otar edi.

Uyda uni yolg'iz qo'ymaslikka harakat qilishar edi. Kichkina nevarasi hamma o'yinchoqlarini uning uyiga kirgizib qo'ydi, bog'chadan kelganidan keyin shu yerga kirib o'ynaydigan bo'ldi. Katta nevarasi har kuni uni necha marta xilma-xil qilib suratga ola berdi. O'g'li uni avtomobilga solib bir necha marta shaharni aylantirdi. Chol xursand bo'lish o'rniga: "Onang borida shu ishnn qilmading", deb do'ng'illadi. Kelini unga magnitofon keltirib berdi. Chol magnitofon bilan birpas ovundi-yu, keyin ko'ziga yosh olib: "Kizim, shu narsani ilgariroq topib kelganingda kampirni gapirtirib yozib olar ekanman", dedi...

Bir kuni qattiq yomg'ir yog'ib, qishdan qolgan qorni eri-tib yubordi. Ayvonda ustunga suyanib yomg'ir suvining vaqirlashini tomosha qilib turgan cholning ko'zi tandirdan narida yotgan bir poy eski kalishga tushib qoldi. Kampir bir oyog'i og'rib shishganda shu kalishning jag'ini kesib kiygan edi. Chol borib kalishni oldi, avaylab arttdi, uyga olib kirdi. Chol uchun kampir go'yo qaytadan o'ldi. U kechgacha yig'ladi, kechqurun o'g'li bilan

kelini ishdan kelganda "kampir bechorani shifokorga durustroq ko'rsatmadilaring", deb xarxasha qildi.

Hikmat buva kechalari uxlamas, dori ichib uxlasa ham yarim kechasi uyg'onib, tong otguncha o'tirib chiqar, uydagi hamma narsa unga kampirini, yolg'iz qolganini eslatar, har bir tovush o'lim bo'lib uning miya qopqog'ini chertar edi.

Chol tugab borayotganini ko'rib o'g'li bilan kelini tash-vishga tushib qolishdi.

Bir kuni ertalab chol yo'qolib qoldi. Kidirilmagan joy qolmadi: yor-do'st, tanish-bilish, qarindosh-urug', hatto tez yordam kasalxonasidan ham xabar olindi, militsiyaga murojaat qilindi. Xammayoq qidirilptiyu, qabristondan xabar olinmapti, chol qabristonda ekan. Hikmat buva qabristonga tez-tez borib, kampirning boshida bir soat-yarim soat o'tirib kelar, lekin bunaqa qolib ketadigan odati yo'q edi. Chol bu safar borganida kampirning qabrini ziyorat qilish u yoqda qolib, uning yonidan o'ziga go'r qazitdi, mudir va go'rkovlar harchand unashmasa ham qo'ymadi, janjallashdi.

Chol kun oqqanda adoyi tamom bo'lib qaytdi. Kimdir uni avtobusdan tushirib yo'lkaga chiqarib qo'ydi. Cholning zo'rg'a qadam bosib kelayotganini ko'rgan muyulishdagi cho'tkachi yugurib borib uni olib keldi va qo'lga bir piyola choy berdi.

— Xafa bo'lmay yuribsizmi, otaxon... Kampir onam alomat ayol edilar... Siz o'sha kuni o'zingiz bilan o'zingiz ovora bo'lib ta'ziyaga kelgan odamlarni payqamadingiz... Ana odamu...Mahallaga sig'may ketdi! Mahallamizning ko'chasi bir metr cho'kdi!.. Kampir onam dunyoga kelib odam ekan ekanlar.

Dunyoga kelgan odam avvalboshi odam ekishi kerak ekan. Men ibrat oldim...

Issiq choymi yo cho'tkachining gaplarimi cholga ancha mador bo'ldi.

— Ha, — dedi chol bir oz g'urur bilan, — haligacha odam keladi... Ishxonasi ham shuncha yildan beri esidan chiqarmagan ekan.

Cholning paydo bo'lganidan xabar topgan uy ichi, qo'ni-qo'shni chuvillashib kelib uni o'rtaqa olishdi. Birov dashnom bergan, birov bo'g'ilgan, birov suyungan...

Bular cholni o'rtaqa olib chuvillashib ketayotganda yo'l bo'yida turgan shu mahallalik shifokor voqeani eshitib choldan o'pka-lagan bo'ldi, keyin unga razm soldiyu, kampirdan gap ochdi:

— Onaxonimiz ta'rifga sig'maydigan ayol edilar, shuncha odam bekorga kelgani yo'q! Lekin, otaxon, mahallamizga biron sakkiz chelakli bitta samovar kerak ekan, o'sha kuni juda-juda bilindi. Mahalladan pul yig'sak, xonadonga necha puldan tushadi?

Cholning hamiyati qo'zg'ab ketdi.

— Ug'lim bilan kelinimning bitta samovarga kuchi yetib qolar, - dedi.

Shifokor undan shu gapni kutgan ekanmi, jilmayib qo'ydi.

Chol go'rini qazitib qo'yib, endi bu yerga samovar olgani emas, yotib o'lgani kelgan bo'lsa ham, o'g'li bilan kelini nomidan mahallaga kattalik qilib qo'yganidan keyin bu tug'rida o'ylashga majbur bo'ldi — o'g'lidan pul oldi, samovar qidirishga kirishdi. Biroq o'shanaqa samovarni topishdan ko'ra kondan mis qazib, samovar yasash osonroq ekan: cholning bormagan magazini, yalinmagan magazin mudiri qolmadi. O'g'li bilan kelini uning yelib-yugurishiga, unda shuncha kuch qayoqdan paydo bo'lganiga hayron edi.

Nihoyat, mahalladagi mansabdorlar yordami bilan samovar topildi, mahalla aktivlari akt bilan qabul qilib oldi, umumiy majlisda rais Hikmat buvaga rahmatlar aytdi, hamma chapak chaldi.

Shu majlisda yana bir masala ko'tarildi: mahallada har kuni bo'lmasa ham, haftada ikki-uch marta to'y-ma'raka, tug'ilgan kun va boshqa marosimlar bo'lib turadi, kim marosim o'tkazadigan bo'lsa uyma-uy yurib idish-tovoq, dasturxon va boshqa narsalar tilaydi, aktivlar mahalladan pul yig'ib biron yuz ellik kishilik mahalla ro'zg'ori tashkil qilsa bo'lmaydimi?

Bu taklifni hamma olqishladi, buning mutasaddisi kim bo'ladi, degan savolga hamma qiy-chuv ko'tarib yana Hikmat buvani ko'rsatdi. Hikmat buva unamasdan qarshi so'z aytgani o'rnidan turgan edi, shuncha odam chapak chalib, ko'ziga qarab turganini ko'rib indayolmadi.

Mahalla necha xonadon? Bularning hammasi cholni ovora qilmay pulni keltirib bera qolsa ekan! Bu xonadonlardan ko'piga kirish kerak, koshki bir kirganda pulni bera qolsa ekan: biri ertaga keling deydi, biri falonchi muncha berganda men nega shuncha berar ekanman, deb xarxasha qiladi, biri majlisda angrayib o'tirib gapga yaxshi tushunmagan, unga tushuntirish kerak bo'ladi...

Chol har kuni ertalabdan xonadondan xonadonga, bor pulga bir nima olib qolish uchun magazindan magazinga, arz-dod qilgani idoradan idoraga yugurar, shu orada fursat topib ba'zan kampirining mozoriga ham borib kelar edi.

Chol, nihoyat, mahalla ro'zg'orini to'la-to'kis qilib, maktab omboriga qamab oldi. Biroq ro'zg'orni but qilishdan ham ko'ra uni asrash qiyinroq bo'ldi: ba'zi odamlar narsani olib vaqtida qaytarishmaydi; ba'zilar, masalan, jo'mragi uchgan choynak, papirosdan kuygan dasturxon, lattasiga allanima balo to'kilgan kursi, sanchjg'i qayrilgan vilka va hokazo qaytarishadi, yana "o'zi shunaqa edi", deb janjal qilishadi. Yo'q, xayriyat, sal kunda odamlar insofga kelishdi, cholning ishi yengil bo'lib qoldi.

Bahor keldi. Shaharda daraxt o'tqazish mavsumi boshlanib ketdi. Shu munosabat bilan gazeta maqola berib, o'tgan yil bahorda qaysi mahallalar planni to'ldirmay qolganini, qaysi mahallalar bu ishda namuna ko'rsatganini aytib, ilg'or mahallalar qatoriga "Yangi Mahalla"ni ham qo'shibdi. Buni cholga nevarasi ko'rsatib kuldi, chunki o'tqazilgan daraxtlarning ko'pgina qismi tutmagan edi. Chol chiqib mahallani aylandi, daraxtlarni ko'zdan kechirdi. O'tgan yil bahorda jami bir ming yetti yuz oltmish besh tup ko'chat o'tqazilgan bo'lib, bundan faqat sakkiz yuz oltitasi tutgan, tutgan daraxtlardan yigirma ikki tupi singan, sakkiz tupi sassiq, mo'rt va umri qisqa daraxtlar ekan. Chol bu ma'lumotni olib to'g'ri redaksiyaga bordi, avval tortinibroq gapirdi, gapi o'tganini payqagach, shovqin soddi. Gazeta ertagi sonida "Yangi Mahalla" haqida noto'g'ri ma'lumot bergan muxbiriga jazo berganini aytdi va muxbirni aldagan mahalla aktivlarining kotibiga dashnom berdi va shu bilan birga gazetaning xatosini ko'rsatgan Hikmat buva Normatovga tashakkur bildirdi.

Hikmat buva shu kuni burchakdagi cho'tkachiga mahsisini yog'latib, "mahallamiz sharmanda bo'lgani" haqida uning in-tihosiz javrashiga quloq solib o'tirgan edi, shu asnoda o'sha yolg'onchi kotib o'tib qoldi va cholni ko'rib o'shqirdi:

— Hu o'sha... O'zimiz to'g'rilar edik-ku, senga nima, bir oyog'ing go'rda-yu...

Chol sekin burilib qaradi.

— Mening bir oyog'im go'rda, sening ikkala oyog'ing to'rdami? Unaqa demagin, bolam, kim oldin o'lishini bilib bo'lmaydi...

Chol yana bir nima demoqchi edi, o'ziga go'r qazitib qo'yganini eslab dami ichiga tushib ketdi. Kotib jahl bilan qo'l siltab jo'nadi. Chol qo'llarini orqasiga qilib boshini quyi solib uyiga tomon bitta-bitta qadam tashlab borar ekan, o'ylar edi: "Bu bola go'r qazdirib qo'yganimni eshitganmikan? Yo'q, eshitgan emas, lekin eshitishi mumkin..."

Chol jadallab uyga keldi va o'tirib xat yozdi: "Qabriston mudiri va go'rkovlariga yozib ma'lum qilamanki, qari baqaterak ostidagi mening nomimga qazilgan go'rni qabriston idorasiga topshiraman, azbaroyi foydalanish uchun".

Hikmat buva xatni nevarasidan berib yubordi.

NURLI CHO'QQILAR

*Goho yer mehrini o'ylarkan,
Esga tushar dorning siyog'i;
Ajab hikmat: odam o'larkan
Uzilganda... yerdan oyog'i.
Abdulla Oripov*

To'qqizinchi sinf a'lochilaridan, temir-tersakni hammadan ko'p yig'ib, oti radiodan aytilgan va maktab ma'muriyatidan rahmatlar eshitgan Zuhraxon degan qiz yo'qolib qoldi.

O'sha kasofat shanba kuni maktabdan qaytishda Zuhra kitob-daftarlarini opasi Fotimaga berib, lola tergani qirga chiqqan ekan, qaytib kelmabdi. Uning ota-onasi avvaliga qarg'ab, keyin yig'lab butun lolazorni, butun qishloqni taka-taka qildi. Maktab ma'muriyati bulardan ham ko'proq jon kuydirdi — jamoa ijroqo'miga aytib butun qishloqni oyoqqa turg'izdi, tumanga ma'lum qildi, chunki sinfda a'lochi qiz to'rtta bo'lsa — Zuhra uning yigirma besh protsentini tashkil qilar edi.

Chol-kampir boshqa xunuk xayollarga bormaslik uchun bir-birini ovutdi: Zuhra qoqvosh, ta'bi nozik, dimog'dor qiz bo'lib, maktabdoshlariga qo'shilmas edi, shahardan lola tergani chiqqan qizlardan birontasi ta'biga yoqib, o'sha bilan o'ynab ketgan bo'lsa ajab emas. ("Biron yigit bilan qochib ketmadimikan", degani til bormas edi.) Ko'ngliga yo'l berish mumkin bo'lgan va birdan-bir xayriyatli gumon shu bo'lib qoldi. Haqiqatan, shanba va yakshanba kunlari shaharlik yoshlar bitta danak topsa shu lolazorga kelib chaqib yer edi. Bularning ichida chiroyligi bor, sho'xi bor, boyvachcha tabiati bor, bevoshi bor... Buning ustiga Zuhra nihoyatda ko'zga yaqin, bir qaragan kishi, ko'zi xira tortib, yana qaragisi kelar, xususan, xonatlas ko'ylak kiyib sochini "laylak uya" qilganida maqtoviga "chiroyli" degan so'z goh kamlik, goh eskilik qilib qolar edi.

Zuhra o'ziga munosib, ya'ni yaxshi o'qiydigan suxsurdakkina biron yigit bilan ketgan, degan umidda chol bilan kampir bir oz taskin topgan bo'ldiyu, lekin Fotima baloga qoldi: "Zuhra lola tergani boraman, desa, bitta o'zini yuboraverdingmi? Birga borsang oyog'ingga kuydirgi chiqarmidi, muncha noshud-notavon, muncha ham anqov-lakalov bo'lmasang!.."

Kampir bunaqa gaplarni alam ustidagina emas, umuman, kuyib aytar, chunki sho'x va shaddod Zuhraga qaraganda Fotima bo'shtobroq, sho'xlik husnning pardozi bo'lsa kerak, ikkovi bir olmaning ikki pallasi bo'lsa ham, Zuhraning oldida uning istarasi so'nikroq ko'rinar edi.

Oradan o'n kun o'tgach, Fotima maktabdan yig'lab keldi: Zuhra tufayli sinfda davomat ancha pasaygani uchun uni sinf daftaridan o'chirmoqchi bo'lishibdi. Bu gap chol-kampir uchun Zuhraning o'limi xabari bilan barobar bo'ldi. Fotima yana zixnovga qoldi:

— Sen palpis-pandavaqi bo'lmasang, boshimizga shunday kunlar tushmas edi! Zuhra sendan kichik, lolazorga boraman deganida yo'lini to'ssang, unamasa, sochidan sudrab olib kelsang bo'lmasmidi! Ahvoling shu bo'lsa holingga voy, er olmaydi, boshimga yostiqlik o'lasan!..

Fotima bunaqa ta'na-dashnomlarni ko'p eshitdi, nihoyat, jon-jonidan o'tib ketdiyu, yig'lab dedi:

— Ayajon, hamma aybni menga to'nkayvermang, axir Zuhraga mening so'zim emas, o'zingizning so'zingiz ham o'tmas edi-ku! Hu ana unda, ozib-yozib bir ish buyurib, "Qizim, to'rttagina piyoz archib ber" deganingizda teskari qarab, "Men senga malay emasman" degani esingizdan chiqdimi! Shunda ham indamadingiz. Men esimni

taniganimdan beri sizga qarashaman, ro'zg'or ishini butkul qo'limga olsamu sizni yetti qavat ko'rpachaga o'tqazib qo'ysam deyman! Nahot, ota-onaning izzatini, xizmatini qilgan kishi malay bo'lsa! Hamma ayb o'zingizda, yaxshi o'qisin, deb Zuhrani juda erkalatib yuborgan edingiz! Qizimning qo'li qavaradi, deb o'smasini ham o'zingiz siqib berar edingiz!

Kampir Fotimaning so'zlariga qarshi lom-mim deyolmay qoldi: haqiqatan, o'zi vaqtida o'qiyolmay qolib, hayotida nima kamlik, qanday qiyinchilik tortgan bo'lsa hammasini ilmsizlikdan ko'rgan, zehni o'tkir Zuhraning ilmga tezroq to'lishini ko'zlab, uning maktabdagi kilday yutug'i oldida uydagi filday gunohini payqamagan edi. Shundan keyin Fotima zixnovdan qutuldi, lekin kampirning g'amiga g'am qo'shildi, Zuhradan xat kelguncha yaqin bir oy bo'yi o'zini o'zi yeb, mushtdakkina bo'lib qoldi.

Zuhra bosh-keti yo'q to'mtoq xatida shundoq debdi:

"Turmush o'rtog'im bilan ko'nglimizning amrini bajarib, baxtiyor oilalar safidan mustahkam o'rin egalladik va baxtli turmush quchog'ida oqib, kelajakning nurli cho'qqilari tomon bormoqdamiz. Sizlar feodalizmning uqubatli quchog'ida yashagansizlar, yuksak ideallarga asoslangan muhabbat nima ekanini bilmaysizlar, shuning uchun mendan xafa bo'lmanglar, xursand bo'ladigan kunlaring yaqinlashib kelmoqda".

Fotima xatning boshiga "aziz dadajonim, mehribon onajonim", oxiriga - "sizlarga sihat-salomatlik tilayman" degan so'zlarni qo'shib o'qidi. Xatda na adres bor, na imzo, konvertga shahar o'n birinchi aloqa bo'limining muhri bosilgan edi.

Xatning "baxtli turmush, nurli cho'qqi" degan joylari kampirga tasalli berdi. Lekin chol xatni Fotimaning qo'lidan yulqib oldi, qo'yniga tiqdiyu to'nini yelkasiga tashlab shaharga jo'nadi va shu ketganicha bir hafta deganda keldi: Zuhrani qidirib o'n birinchi aloqa bo'limiga qarashli hamma xonadonga bir-bir bosh tiqibdi: maktab, idora, korxonalardan so'roqlabdi: nihoyat, shahar militsiya boshqarmasiga uchrabdi. Militsiya to'rt kundan keyin: «Shaharga bunaqa ayol yozilgan emas», deb javob beribdi.

Kuzga yaqin tumanda katta majlis bo'lgani, majlisda Zuhra va uning maktabi og'izga tushgani, xunuk-xunuk gaplar aytilgani to'g'risida mish-mish tarqaldi. Bu mish-mishlar ramaqdajon bo'lib yurgan kampirni yiqitdi. Kampir uzoq yotib qoldi.

Qish o'tdi. Bahor keldi. Zuhraning na tirigidan darak bor edi, na o'ligidan. Chol ba'zan, juda kuyib ketgan vaqtlarida boshiga mushtlab: "Juvonmargga aza och, aza ocha qol", deb yig'lardi.

Fotima maktabni bitirdi. Uning niyati yana o'qish edi, biroq chol-kampir: "O'qish shu bo'lsa - bas, maktablarga o't tushsin", deb turib oldi. Bundan tashqari, Zuhra bunaqa bo'lganini, onasi ne ahvolda yotganini ko'rib Fotima bu niyatidan qaytdi, ish so'rab raisning oldiga bordi. Rais Fotima haqida onasining «noshud-notavon» qabilidagi so'zlarini eshitgan ekan, uning aftiga ham qaramasdan, ferma mudiri ixtiyoriga yubordi va ketidan mudirga telefon qilib: "Ish-pish topib ber", dedi.

Fotima fermada "ish-pish" qilib yurgan edi, bir kuni gapdan gap chiqdiyu, Fotima sigir degan jonivorning befarosatligidan nolib: "Men rais bo'lsam, sigir boqib o'tirmas edim, olimlar bilan birgalashib, yem-xashakning o'zidan sut oladigan mashina chiqarar edim", dedi. Sog'uvchilar xo'p kulishdi. Bu gap raisning ham qulog'iga yetgan ekan, fermaga kelganida Fotimaning yelkasiga qoqib: "Durust, durust, kallada xom xayol bo'lsa ham bo'lgani, kalla bo'sh turmagani yaxshi", dedi va oradan ko'p o'tmay uni sog'uvchilikka o'tkazdi. Bu kunlarda ferma sigirlarni mashinada sog'ishga o'tgan bo'lib, sigirlar hali o'rganmagan, ko'pi mashinaning ichagini ko'rsa yuragi yorilib boshini sarak-sarak qilar, pishqirar, sog'uvchini suzish payida bo'lar edi. Fotima pastdan yuqori bo'lganiga suyunib, mashinaga qiziqib, bu ishga shavq bilan kirishib ketdi.

Kampir o'sha yotganicha qovun pishigada bir oz o'ng'arilib o'rnidan turdi, lekin ko'p o'tmay yana yotib qoldi, shu yotganicha bo'lak turmadi — vafot qildi. Zuhra azaning to'qqizinchi kuni kirib keldi. Chol uni ko'rib qarg'ashga og'iz ochdiyu, lekin qarg'ayolmadi, "Bo'ying uzilmasin, bolam" deb ho'ngrab yubordi. Zuhra kattakon qizil ro'mol o'rab olgan, katak ro'molchasini lunjiga bosib soldatchasiga g'oz turar, aftidan, onasining xotirasini o'zicha hurmatlar edi. Uning kelganini eshitib qo'ni-qo'shni ko'ngil so'ragani chiqishdi. Zuhra xotinlarga orqasini o'girib turaverdi. Fotima, bechoraning yuzi shuvut, deb o'yladi-da, uni sekin turtib:

— Bunaqa vaqtda hech kim o'tgan gapni eslamaydi. Uyalma, bularga bir nima degin...— dedi.

Zuhra yuzi shuvut emas, xotinlarning ko'ngil so'rashini ham, bunga javoban "ko'nglimni ko'targanlaring uchun rahmat" degan ma'nodagi gapni ham eskilik deb bilgani uchun shunaqa qilib turgan ekan, Fotimaga yalt etib qaradi:

— Nimadan uyalaman, erkin muhabbat masalasini Navoiy, Tolstoylar ko'targan! - dediyu, burilib uyga kirib ketdi. Fotima odamlardan hijolat bo'lib, uni kasalga chiqardi. Fotima odamlarni kutdi, kuzatdi, ayvonda allamahalgacha otasi bilan gaplashib o'tirdi, keyin unga joy solib berdi-da, yotgani uyga kirdi. Zuhra hanuz uxlamagan ekan, yig'layverib shishib ketibdi. Buni ko'rib Fotimaning gina-kudurati yozildi, uning qilmishi, yozgan to'mtoq xati, boyagi gapi xususida ko'ngliga tugib qo'ygan o'pka-ta'na so'zlarini aytmadi, aksincha, uni yupatdi, turmushini so'radi. Zuhra bundan o'n bir oy muqaddam qornida besh oylik bolasi bilan eridan chiqqan ekan.

— Ota-onasi feodal, feodalizmning uyasi, meni cho'ri, uy cho'risi qilmoqchi bo'lishdi! O'zing bilasan, uy-ro'zg'or ishiga uquvim yo'q, qozon-tovoqni jinimdan battar yomon ko'raman. Shuning uchun ayam meni faqat o'qitganlar, men ham yaxshi o'qiganman. Yo'q, bularga men oqsoch bo'lishim kerak ekan! Xizmatchi olgani qo'yishmadi, "Moskvich"imizni sottirib yuborishdi. Bundan tashqari: "Yengsiz ko'ylak kiyma! Birovning oldida kerishma! Qahvaxonaga buncha ko'p borasizlar!.." Bezor bo'ldim! Chiqdim ketdim!.. Lekin erim meni yaxshi ko'rardi: qo'lida ko'tarib yurardi, ko'chaga chiqsa, albatta bir nima olib kelardi... Bechora uch-to'rt oy xo'p qatnadi, yalindi. "O'sha ota-onang bor ekan, uyingni yelkamning chuquri ko'rsin", dedim. Uch marta onasi, bir marta otasi keldi, ikkovini ham qabul qilmadim!

"Qabul qilmadim" degan gapni Fotima hazm qilolmadi, katta boshini kichik qilib kelgan va eshikdan qaytgan mo'ysafidlarni ko'z oldiga keltirib yig'laguday bo'ldi.

— Ering ota-onasidan kechsinmi?— dedi.

— Kechmasa ham... yoshlar yashashi kerak!

— Bularni to'rqovoqqa solib shipga osib qo'yish kerakmi? Shu talabni ering qo'ysa, sen nima der eding?

Zuhra "bunaqa gaplarni sen tushunmaysan" degan ma'noda boshqa gapga o'tdi:

— Maktabni durustroq bitirdingmi? Sening toleingga ayam bunaqa bo'lib qoldilar... Yanagi yilga qaysi institutga kirasan?

Fotima hayron bo'lib so'radi:

— Dadamni yolg'iz tashlab qayoqqa boraman?

— To'g'ri, lekin, dadam dunyodan o'tib borayotipti, sen dunyoga endi qadam qo'yayotibsan!

Fotima esnab:

— Ishga kirdim, fermada sigir sog'ayotibman...— dedi.

Zuhra birdan boshini ko'tardi.

— Nima? O'n yil o'qib sigir bilan tappidan boshqa narsaga aqling yetmadimi?

Zuhra arazlab orqasini o'girdi, lekin Fotima bu ishga vaqtincha, noilojlikdan kirganini, o'qish to'g'risidagi rejalarini aytar, deb xo'p kutdi, biroq Fotima xayal o'tmay mushukchaday mayin xurрак otdi.

Fotima tong yorishganda uyg'ondi. Zuhra undan oldinroq turib, ketib qolibdi — kim biladi, ertalab yana odam yig'iladi, dedimi, yo "erimdan chiqqanimni Fotima aytib qo'yadi" degan o'yda otasiga ro'para bo'lgani yuzi chidamadimi...

Zuhraning iziga tushib bo'lmadi. Fotima uning erdan chiqqanini dadasiga aytmay qo'ya qoldi, yarashib ketar, deb o'yladi.

Oylar o'tdi.

Bu orada Fotima ishga sho'ng'ib ketdi. Ma'lum bo'lishicha, sigir degani yem-xashak, sutu tappidan, sog'uvchilik ishi yelin tortishu sut chiqarishdangina iborat emas, sigir degan maxluq shuncha befarosatligi bilan sog'uvchining mehrini, mehnatini, bilimini sezar, shunga qarab sut berar ekan. Fotima shuni bilganidan keyin ishda kun sayin ochila bordi, shundoq bo'ldiki, rais hisobot-saylov majlisida "kesakdan o't chiqqani"ga xursandlik izhor qilib, bir qancha qiziq gaplar gapirganidan keyin uni ilg'or sog'uvchilar qatoriga qo'shdi. Yaxshi sog'uvchi bo'lgani, rais qo'shig'iga qo'shgani uchun Fotima kolxozda otning qashqasi bo'lib qoldi. Faqat sho'xlik—shaddodlik emas, shuhrat ham husnning pardozi ekan shekilli, Fotima birdan ochilib ketdi: ana qora yolqin tashlaguvchi ko'zlaru, ana tutab turgan payvasta qoshlaru, yoshlarning ishtahasini ochadigan kuldirgichlaru... Zuhra xonadonga dog' solib ketganidan keyin ko'p odam: "Endi Fotima qariqiz bo'lib o'tirib qoladi", deb taxmin qilgan edi, yo'q, jazman ustiga jazman chiqaverdi: raisning qaynisi, kolxozning montyori, buxgalterning o'g'li, ximizator, apteka mudiri... Fotima yaqinda o'qishni bitirib, fermaga hayvonot doktori bo'lib kelgan Samijon degan yigitga mayl berdi.

Samijon ko'p mulohazali yigit ekan, to'y cholga ham tatisin, degan maqsadda Zuhrani xo'p qidirdi, olti hafta qidirib, oxiri daragini topdi. Uning bir o'rtog'i Zuhrani shahar kutubxonasining zalida ko'ribdi. Zuhra zalda o'tirgan bo'lsa, demak, kutubxonaga a'zo, a'zo bo'lsa o'sha yerda adresi bo'lishi kerak.

Ikkovi shaharga borib, haqiqatan, kutubxonadan Zuhraning adresini topdi. Zuxra markaziy hammom qoshidagi sartaroshxonada kassir bo'lib ishlar ekan. Samijon eshikda qolib, sartaroshxonaga Fotima kirdi va ko'k yog'och panjara ichida o'tirgan Zuhrani ko'rib yuragi shig' etib ketdi: ozib cho'p bo'lib ketibdi, bukchayibdi, shunday sochdan chilvirdakkina ikkita kokil qolibdi...

Zuhra Fotimaga ko'zi tushib, xuddi yalang'och o'tirganida ustiga birov kirib qolganday shoshib, sariq ro'molini yelka aralash boshiga tashladi, beixtiyor panjaradan chiqib keldi.

— Nega, nega kelding?.. Men bu yerda vaqtincha ishlab turibman...

— Yaxshimisan... Ering yaxshimi, — dedi Fotima "yarashdingmi" deyolmay.

— Ketib qolgan, allaqachonlar ketib qolgan. Leningradga, o'qishda...

— Bolang katta bo'lib qoldimi?..

— Venera bog'chada, — dedi Zuhra va bundan ortiq gap so'rashini istamadi shekilli, o'zi savol berdi: — Erga tegayotgan emishsan deb eshitdim, kim o'zi?

Fotima to'y uning qishloqqa borishiga qarab qolganini aytishga shoshilib:

— O'zimizning qishloqdan, fermada hayvonot doktori, - dedi.

Zuhra labini burdi.

— Sigir doktori degin! Tappi tappidan yiroq tushmas ekan-da!

Fotimaning dami ichiga tushib ketdi. Shu asnoda Samijon kirib keldi. Fotima ikkovini tanishtirishini ham bilmay qoldi, tanishtirmasligini ham, lekin uning Zuhraga tomon iljayib borayotganini ko'rib "Samijon!" deyishga majbur bo'ldi. Zuhra kuyov shu ekanini bilib, unga ko'z qirini tashladi, hindchasiga kaftlarini juftlab ta'zim qilib qo'ya qoldi.

Samijon o'sal bo'lib to'xtadi, so'rashgani uzatmoqchi bo'lgan qo'lini ko'ksiga qo'yganicha orqaga tisarildi. Shu on bir mijoz kassaga pul to'lagani keldi-da, Zuhra chopib borar ekan, Fotimaga qarab: "Bir aylanib kelinglar, keyin uyga boramiz", dedi. Samijon ta'zim qilib chiqib ketdi. Fotima Samijonning oldida Zuhraning qilmishidan uyaldi, uni uzib-uzib olmoqchi bo'lib panjaraning oldiga bordi, lekin uning mijoziga qilgan muomalasidan yuragi tor, jizzaki bo'lib qolganini fahmlab, shashtidan qaytdi.

— Zuhra, jigarim,— dedi hazil yo'sinida,— onang hindi emas edi-ku, kuyov bilan o'zimizcha qo'l berib so'rashsang nima qilardi? "Bir aylanib kelinglar" deganing nimasi, uyingga olib boradigan bo'lsang, adresingni ayt, kalitingni ber, biz borib turaylik!

Zuhra qip-qizarib ketdi, cho'ntagidan kalit olib, ikki barmog'i bilan Fotimaga uzatdi, adresini aytdi.

Fotima Zuhraning qilmishi haqida uzr so'rab, Samijonga uning hali odam ko'rmaganini, odob-axloq o'rganmaganini, shu tufayli bo'lsa kerak, uyi buzilganini aytib berdi.

Zuhra parkdan nari to'rt qavatli imoratning zinasi ostidagi uyda turar ekan. Fotima sirtqi eshikni ochib yo'lakka kirdi, ikki tomonda ochiq turgan eshiklardan uy bilan oshxonaning ahvolini ko'rib Samijondan nomuslarga o'ldi.

— Voy, kim aytadi shu uyda xotin kishi, yoshgina juvon turadi deb!

Samijon uni xijolatdan chiqarishga shoshildi:

— Ziyoni yo'q, ayni muddao! Zuhraxon yosh, yolgiz, oyog'i toyilmadimikan deb qo'rqan edim, yo'q, xayriyat... bu uyga erkak zoti emas, odam bolasi oyoq bosmaganga o'xshaydi. Bechoraning dugonasi ham bo'lmasa kerak.

Ikkovi uy bilan oshxonani yig'ishtirdi, tozaladi.

Ishdan keyin Zuhra sariq qog'oz xaltachada bir nima ko'tarib keldi, oshxonaga kirib ketdiyu, ko'p o'tmay uyga tovoqda ovqat ko'tarib kirdi. Ovqat aslida chuchvara bo'lib, qaynatishda sovuq suvga solingan bo'lsa kerak, xamiri bilan qiymasi qorishib yotar edi. Zuhra magazindan olingan tayyor chuchvarani qaynatishni ham bilmaganidan zarracha xijolat emas, aksincha, qozon-tovoqqa yo'qligini shu bilan yana bir marta pisanda qilganidan mamnun ko'rinar edi. Fotima tegishdi:

— Ilgari ayamga malay, qaynanangga cho'ri bo'lib qolishdan qo'rqib, qozon-tovoqqa qo'l urmasding, endi nimadan qo'rqasan, hech bo'lmasa o'zing uchun o'rgansang bo'lmaydimi?

Zuhra kuldi.

— Shu bilganim o'zimga yetadi, chuchvaradan maqsad, go'sht bilan xamir yeyish bo'lsa ikkovi ham turibdi, qo'shib yeyaveraman!

— Axir bir kuni ering kelar, yarasharsizlar... Zuhra yarashishdan umidi bo'lmasa kerak:

— Men ozodligimni hech qanaqa erga alishmayman! — dedi.

— Yolg'izlikning o'zi bir tutqunlik emasmi? — dedi Samijon kulib.

Zuhra eri to'g'risida qizishib gapira ketdi, bu gaplarning tagida faqat: "Mening qadrimga yetmadi, menday xotinning qadriga yetmadi" degan bir alam yotar edi. Bu alam, aftidan, uni kemirib, so'rib, darmonini quritibdi va "dunyo shu o'zi, hayotda hech kim o'z qadrini topolmaydi", degan ko'yga solib qo'yibdi. Endi ma'lum bo'lishicha, Zuhraning uy tutishi, kiyim-boshi, o'ziga qaramay qo'yganligi shuning oqibati, hozirgi har bir gapi, harakati shuni ta'kidlar, hatto dasturxonni yig'ishtirganida, bo'sh tovoqni olib chiqib ketayotganidagi raftori, aft-angori, butun vujudi: "E, olam eli, mana, ko'rdingizmi, men nechog'liq xorlik, zorlik tortayotibman!" deb turganga o'xshar edi.

Choy mahalida hech kimdan sado chiqmadi. Samijon gap ochishning mavridi keldi, degan ma'noda Fotima bilan ko'z urishtirib olganidan keyin:

— Kuyov bilan bunaqa arazlashib qolgan bo'lsalaring yakka o'zingiz shahri azimda nima qilasiz, qishloqqa keta qolaylik, — dedi.

Zuhra anchadan keyin javob berdi:

— Shahardan qishloqqa... bir qadam orqaga qaytish bo'lmasmikan?

Fotimaning achchig'i keldi.

— Orqaga qaytish bo'lsa nima, nurli cho'qqidan tushib qolasanmi?

Zuhra bir vaqtlar ota-onasiga yozgan xatida: "Kelajakning nurli cho'qqilari tomon bormoqdamiz", degani esida bor ekan, rangi bo'zarib ketdi.

— Ta'na qilma! — dedi labi pирpirab. — Men nurli cho'qqiga yetolmagan bo'lsam... sigir minib sen yetib borasan!..

Bu gap Samijonga ham tegib ketdi.

— Odam intiladigan cho'qqi tog' cho'qqisi singari bulutlar orasida emas, yerda bo'ladi, — dedi Samijon.

Fotima uning javobiga qanoat qilmadi:

— Ayam mendan rozi bo'lib ko'z yumdilar, dadam ming marta rozilar; dugonalarim, qavm-qarindosh, butun kolxoz mendan rozi, mening uchun bundan balandroq cho'qqi bormi! Sendan kim rozi? Hatto suyub olgan ering ham rozi bo'lmabdi-ku! Sen qanaqa cho'qqiga intilgan eding?

Zuhra pushti ro'molchasini lunjiga bosganicha kursiga qapishib ketdi. Uning ahvolini ko'rib Fotima shu gapni gapirganidan pushaymon bo'ldi. Zuhraning ko'zlari yumuq, qalin kipriklari orasidan yosh sizar edi. Zuhra turib-turib birdan Fotimaga o'zini otdi, uni qattiq quchoqladi, ichidan xuruj qilib kelayotgan faryodni yutish uchun yuzini uning qorniga ishqab to'lg'andi, infadi, so'ng o'zini yerga otdiyu, boshini karavotning poyasiga bir necha marta urdi. Samijon uni ko'tarib karavotga yotqizdi. Fotima nima qilishni bilmas, qo'rqib nuqul: "Mengina o'lay" der, uning boshini silar edi...

Bugun shanba kuni Zuhra qizini yasidan olishi kerak ekan, vaqtida bormagani uchun qorong'i tushganda murabbiyasi Venerani olib keldi. Zuhra bularning tovushini eshitib ko'zini ochdi. Murabbiya Zuhraning kasalligini ko'rib hol-ahvol so'radi, keyin Venerani unga tomon yo'lladi. Venera uning etagidan mahkam ushlab turaverdi. Fotima darrov sezdi: Zuhra yuragi torlik qilgan paytlarda qiz bechorani ko'p urishib, ehtimol urib o'zidan bezdirib qo'yibdi. Buni Samijon ham payqadi. Haqiqatan, Fotima "kel" deb qo'l cho'zgan edi, qiz bir oz begonasirasa ham yugurib bordi va uning quchog'iga o'rnashib, onasiga xo'mrayib qaradi.

Mehmonlar to'rt kun turib qolishdi. Fotima Zuhra bilan, Samijon mehmonxonada yotib yurdi. Venerani yasliga eltishmadi, Samijon o'ynatib, javratib yurdi.

Beshinchi kuni Zuhra butkul tuzalib, ishga chiqadigan bo'lgandan keyin mehmonlar ketadigan bo'lishdi. Zuhrani qishloqqa, hatto to'yga taklif qilish ham noqulay bo'lib qoldi. Bular uchun cholga: "Zuhra eson-omon yuribdi, qizi katta bo'lib qolibdi", degan xabarni eltish ham katta gap edi.

Zuhra bularni avtobus stantsiyasiga kuzatib chiqdi. Avtobus tayyor ekan. Fotima Venerani ko'tarib olgan, avtobusga chiqqani uni Zuhraga uzatgan edi, Venera «dod» deb Fotimaga chirmashib oldi, unga ham ishonmay Samijonga intildi. Zuhra xijolat bo'ldi. Shu choq avtobus yo'lovchilarni qistab ustma-ust gudok berdi. Fotima yopilayotgan eshikdan avtobusga chiqib, bolani derazadan Zuhraga uzatmoqchi bo'ldi. Venera yana chirillab, Fotimaning sochini changallab oldi. Avtobus ketidan tutun chiqarib yurib ketdi. Samijon derazadan boshini chiqarib qichqirdi:

— Zuhraxon, o'zingiz borib olib keling! Shu hafta ichi boring, kutamiz!

Zuhra ko'zi jiqqa yoshga to'lib, qo'lidagi katak ro'molchasini siltadi: shunday yaxshi qizi borligini, uni ko'p urishib o'zidan bunchalik bezdirib qo'yganini endi payqadi; bilagiga

tashlab olgan jeletkasi oyog'i ostiga tushganidan bexabar, avtobusning ketidan bir-ikki qadam bosdi...

HKOYALAR RO'YXATI

Dahshat
Bemor
O'g'ri
Anor
Mayiz yemagan xotin
Bashorat
San'atkor
Adabiyot muallimi
Jonfig'on
O'jar
Dumli odamlar
Yillar
Ayb kimda?
Xotinlar
Karavot
Kartina
Ming bir jon
To'yda aza
Mahalla
Nurli cho'qqilar

www.ziyouz.com

2007